

Toelichting bij de Cultuurhistoriekaart  
van de Gemeente Halderberge



Croonen Adviseurs  
in samenwerking met Monumentenhuis Brabant



<b>1. Inleiding</b>	
1.1. Kader	5
1.2. Doelstellingen	5
1.3. Provinciale richtlijnen – opzet	6
1.4. Definities en begrippen	8
1.5. Leeswijzer	10
<b>2. Verantwoording</b>	
2.1 Methodiek	11
2.2 Bronnen	11
2.3 Dankwoord	12
<b>3. Historische geografie</b>	
3.1. Gebiedsbegrenzing	13
3.2. Geologie en bodem	14
3.3. Natuur en cultuurlandschap	17
3.4. Veen en zout	20
3.5. Ontginning	22
3.6. Grondgebruik in het zandgebied	24
3.7. Grondgebruik in het kleigebied	25
3.8. Nederzettingsontwikkeling	28
3.9. Infrastructuur	
- verkeer	30
- wegen	30
- waterwegen	32
- dijken en kaden	33
- inpolderingen	34
- spoorwegen	34
- tramwegen	35
3.10. Verdedigingswerken	36
<b>4. Historische bouwkunst</b>	
4.1. Woonhuizen	40
4.2. Boerderijen	40
4.3. Molens	42
4.4. Religieuze gebouwen	43
4.5. Kleine religieuze monumenten	48
4.6. Gebouwen van overheid en dienstverlening	50
4.7. Schoolgebouwen	51
4.8. Watertorens	52
4.9. Industrieel erfgoed	53
4.10. Militaire relictten	54
4.11. Winkels en winkelpuien	55
4.12. Horeca, cultuur en ontspanning	56

<b>5. Historisch groen</b>	
5.1. Begraafplaatsen	58
5.2. Landgoederen	61
5.3. Parken, tuinen en overige beplanting	63
<b>6. Beschrijving van de kernen</b>	
6.1. Gemeente Halderberge	67
6.2. Bosschenhoofd	67
6.3. Hoeven	68
6.4. Oud Gastel	71
6.5. Oudenbosch	73
6.6. Stampersgat	78
<b>7. Cultuurhistorisch toekomstperspectief</b>	
7.1 Inleiding	80
7.2 Uitgangspunten	80
7.3 Speerpunten gemeentelijk en provinciaal beleid	81
7.4 Aanbevelingen	82
Gebruikte literatuur	83
Gebruikte kaarten en overige bronnen	86
Geraadpleegde websites	87
<b>Bijlagen:</b>	
I) Waarderingscriteria RCE	88
II) Rijksmonumenten gemeente Halderberge	90
III) Gemeentelijke monumenten	92
IV) Overige historische bouwkunst	96

# 1 INLEIDING

## 1.1 Kader

De cultuurhistoriekaart voor de gemeente Halderberge biedt een actueel overzicht van het bovengronds cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente. De kaart omvat een inventarisatie van historisch-geografische en historisch-(steden)bouwkundige objecten en structuren en de landschappelijke (en stedenbouwkundige) gebieden met cultuurhistorische waarde. Aangegeven zijn relictten die daadwerkelijk nog in het landschap herkenbaar zijn en de ligging van de meest prominente verdwenen objecten en structuren (bijvoorbeeld kerken, kloosters, molens, vestingwerken).

Voor de archeologische waarden is een aparte kaart vervaardigd, die in samenhang met de cultuurhistoriekaart een overzicht biedt van behoudenswaardig erfgoed binnen de gemeente.

Voor het opstellen van de cultuurhistoriekaart heeft een inventarisatie plaatsgevonden van historisch-geografische en historisch-(steden)bouwkundige waarden en historische landschappelijke waarden. Daarbij is gebruik gemaakt van bestaande inventarisaties en studies, van historisch kaartmateriaal en van de waardevolle informatie die door kenners van het gebied (o.a. via de lokale heemkundige verenigingen) is ingebracht. De geactualiseerde overzichten van rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst zijn als bijlagen bij deze toelichting opgenomen. Tijdens locatiebezoek is gericht documentatie verzameld. Daarbij zijn foto's van cultuurhistorisch waardevolle objecten binnen de gemeente gemaakt, waarvan een selectie in dit rapport is opgenomen. Ten behoeve van het samenstellen van deze toelichting is door Croonen Adviseurs en Monumentenhuis Brabant 7 dagen veldwerk verricht. (Te weten: 14 t/m 18 maart 2011 en 15 en 20 januari 2013). Daarmee is invulling gegeven aan de verplichting uit de Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011 van de Provincie Noord-Brabant, namelijk minimaal 1 dag veldwerk per 2.000 ha.

De kaart is tot stand gekomen op grond van een provinciale subsidieregeling, bedoeld voor het stimuleren van de totstandkoming van gemeentelijke cultuurhistoriekaarten in analoge en digitale vorm (bron: Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011).

Het kaartmateriaal is vervaardigd onder verantwoordelijkheid van het bureau Croonen Adviseurs. Het toelichtende rapport is door Croonen Adviseurs in concept opgesteld en door het Monumentenhuis Brabant aangevuld en uitgewerkt.

## 1.2 Doelstellingen

Het doel van de cultuurhistoriekaart is het inzichtelijk maken van het aanwezige historisch-geografische erfgoed, het historisch-(steden)bouwkundige erfgoed en het historisch groen in de gemeente Halderberge. De cultuurhistoriekaart heeft allereerst een belangrijke attentiewaarde. De cultuurhistoriekaart vormt een basisdocument van waaruit zaken als waardering, erfgoedbeleid en publiekseducatie verder uitgewerkt kunnen worden. Tevens maakt de kaart het mogelijk om te bepalen waar ruimtelijke ontwikkelingen versterkt kunnen worden door cultuurhistorische waarden, of daarvoor juist bedreigend kunnen zijn. De kaart biedt de gemeente een kader om een goed onderbouwde afweging te maken ten behoeve van cultuurhistorie.

De kaart kan beschouwd worden als een eerste en belangrijke stap naar een gemoderniseerd monumentenbeleid. Het meewegen van cultuurhistorische belangen in de ruimtelijke ordening is één van de pijlers van de Modernisering Monumentenzorg (MoMo), het sinds 2009 ingezette rijksbeleid ten aanzien van cultureel erfgoed.

De wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) per 1 januari 2012 is een concrete uitwerking hiervan. Artikel 3.6.1, lid 2, onderdeel A van het Bro geeft aan dat gemeenten bij het vaststellen van bestemmingsplannen verplicht zijn het aspect cultuurhistorie mee te nemen in de belangenafweging. Dit heeft tot gevolg dat de gemeente vooraf een analyse moet maken van de aanwezige cultuurhistorische waarden. Voorliggende cultuurhistoriekaart biedt een globaal inzicht in de aanwezige cultuurhistorische waarden in de gemeente Halderberge en maakt duidelijk waar nader cultuurhistorisch onderzoek gewenst is.

### 1.3 Provinciale richtlijnen – opzet

#### **Cultuurhistoriekaart**

De gemeentelijke cultuurhistoriekaart inclusief de legenda is gebaseerd op en sluit aan bij de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie Noord-Brabant. Dit is een vereiste, verwoord in de provinciale “Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011”.

In het verlengde hiervan heeft de legenda als volgt een uitwerking gekregen:

- Historische bouwkunst:  
rijksmonumenten – gemeentelijke monumenten – overige historische bouwkunst.
- Historisch bouwkundig erfgoed:  
onderverdeeld in verschillende erfgoedcategorieën (o.a. religieus en militair erfgoed).
- Historische stedenbouw:  
conform provinciale indeling, aangevuld met historische bebouwing 1830 en regionale aspecten (verdronken dorp).
- Historische geografie (vlakelementen):  
aanduiding van onder meer voormalig veengebied, polder, kreekrestant.
- Historische geografie (lijnelementen):  
o.a. oude infrastructuur, waterkerende dijk, turfvaart.
- Historisch groen (vlakelementen):  
o.a. houtwal, arboretum, begraafplaats.
- Historisch groen (punten):  
monumentale bomen.
- Historische zichtrelaties:  
schootsveld (conform provinciale aanduiding) en molenbiotoop.

In de legenda van de cultuurhistoriekaart worden de verschillende cultuurhistorische elementen door middel van een eigen symbool weergegeven. Aangegeven zijn: cultuurhistorisch waardevolle objecten (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst), alsook historisch gegroeide ruimtelijke structuren, zoals cultuurhistorisch waardevolle dorpskernen en complexen, bijvoorbeeld de havenbuurt van Oudenbosch, het conferentiecentrum en seminarie Bovendonk te Hoeven, de oude dorpskern van Oud Gastel of de dijknederzetting Stampersgat. Een aparte categorie vormt het militair erfgoed, waaronder linies en inundatiegebieden. Historisch geografische vlakken als voormalige veengebieden (het Gastels Laag), beemden, turfhoofden, parkaanleg (Pagnevaartbos), havens en wielen zijn eveneens opgenomen.

Daarnaast zijn lijnelementen aan te treffen: waterkerende dijken of kades, wegen, wallen en (relicten van) turfvaarten. Tot het historisch groen worden monumentale bomen, houtwallen, laan- en dijkbeplanting, kloosterparken (Bovendonk in Hoeven) en het arboretum te Oudenbosch gerekend. Tot de historische zichtrelaties behoren de molenbiotopen.

De cultuurhistorische waarde van elementen kan mede bepaald worden door hun onderlinge visuele relatie of de visuele relatie met de omgeving. Te denken valt in dit verband aan de zichtrelatie tussen een dorpslint en het omliggende landschap. Dergelijke zichtrelaties zijn op de kaart met een pijl aangegeven. In beginsel staat er alleen een pijl als de zichtrelatie geen deel uitmaakt van de (steden)bouwkundige structuur of een historisch geografisch vlak.

Bij het samenstellen van de rapportage is uitgegaan van een regionale benadering. Om de gemeentelijke kernen in een historische en landschappelijke context te kunnen plaatsen, is een begrip van het ontstaan van het gebied en het daaraan verbonden grondgebruik onontbeerlijk. De cultuurhistoriekaart is toegespitst op het gemeentelijk grondgebied en is daardoor meer gedetailleerd en bruikbaar voor de gemeentelijke praktijk dan de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart.

### **Beleid**

De provinciale ‘Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011’ schrijft voor dat aan de gemeentelijke cultuurhistoriekaart specifiek gemeentelijk beleid wordt gekoppeld.

Hier wordt invulling aan gegeven door in de legenda achter elke legenda-eenheid in kernachtige bewoordingen een beleidsvoornemen op te nemen. Een aparte cultuurhistorische beleidskaart wordt niet wenselijk geacht, omdat deze niet praktisch in het gebruik is.

### **Rapport**

De basis voor het toelichtend rapport, zoals dat nu voorligt, is gelegen in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) dat in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw door de Provincie Noord-Brabant is uitgevoerd. Wat betreft de hoofdstukindeling wordt goeddeels aangesloten bij de hoofdelementen van de cultuurhistoriekaart: historisch-geografisch erfgoed, historisch-(steden)bouwkundig erfgoed en het historisch groen.

Het MIP resulteerde in de bekende ‘blauwe boeken’ die in de periode 1984-1990 zijn uitgebracht voor alle toenmalige gemeenten binnen de provincie Noord-Brabant. De boeken beschrijven de landschappelijke en historische karakteristieken van de toenmalige gemeenten. Tevens bevatten ze een overzicht (met foto’s) van de destijds geïnventariseerde monumentale elementen. Inmiddels heeft een gemeentelijke herindeling (1997) plaatsgevonden, zodat nu voor één gemeente vrijwel altijd meerdere MIP-rapporten van toepassing zijn. Leidraad voor de te beschrijven elementen was daarbij het boek van J.C.M. Michels *‘Architectuur en stedebouw in Noord-Brabant 1850-1940’* dat in 1993 uitgebracht is in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project. Sinds de totstandkoming van de MIP-rapporten hebben veranderingen plaatsgevonden met betrekking tot het aanwezige monumentenbestand. De actuele lijsten van rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en overige historische bouwkunst zijn als bijlagen II, III en IV bij deze toelichting opgenomen.

In deze toelichting is een korte beschrijving opgenomen van de verschillende kernen van de gemeente Halderberge. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling geweest om een alomvattende geschiedschrijving te vervaardigen. Het gaat hier vooral om een – beknopte – actualisering van de verschillende MIP-rapporten, en niet meer dan dat.

## 1.4 Definities en begrippen

### **Cultuurhistorisch erfgoed**

Cultuurhistorisch erfgoed bestaat uit archeologische, historisch-(steden)bouwkundige en historisch-geografische objecten en historische groenwaarden. Een inventarisatie van cultuurhistorische erfgoedwaarden bevat daarom een beschrijving van al deze waarden (voor zover aanwezig) in een gebied.

Archeologische waarden zijn de bijzondere zichtbare en onzichtbare resten van vroegere culturen op het land, in de bodem en onder water. Verdrongen dorpen vallen hieronder. Bij historisch-(steden)bouwkundige waarden gaat het om gebouwde elementen met bijzondere betekenis, zoals molens, bruggen, kastelen of beschermde stads- en dorpsgezichten.

Historisch-geografische waarden verwijzen naar de ontstaanswijze en bijzondere plekken van onze cultuurlandschappen, zoals polders, kavelstructuren, terpen en het landschap van de Waterlinies.

Historisch groen tenslotte zijn de bijzondere beplantingen waarmee de mens zijn beleving van het landschap heeft willen beïnvloeden. Dat kunnen monumentale bomen zijn, of bomenrijen langs straten, lanen en dijken, maar ook begraaftuinen, tuinen, parken of landgoederen.

### **Waardevast en waardevol erfgoed**

Er is een onderscheid tussen **waardevast** cultureel erfgoed: alles wat al beschermd is vanuit de wet (bijvoorbeeld een beschermd stads- of dorpsgezicht) en **waardevol** cultureel erfgoed, bijvoorbeeld een beeldbepalend pand.

- Waardevaste elementen: deze zijn vastgelegd in de rijks- en gemeentelijke monumentenlijsten en in de beschermde stads- en dorpsgezichten. Deze culturele erfgoedwaarden hebben een beschermde status.

De complexen van cultuurhistorisch belang en de cultuurhistorische vlakken van de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart (CHW 2010) zijn door de provincie tevens opgenomen in de Verordening Ruimte en hebben daarmee een doorwerking naar het gemeentelijke ruimtelijke beleid.

- Waardevolle elementen: het betreft hier erfgoed zonder beschermde status. Cultuurhistorisch waardevolle elementen kunnen een belangrijke rol spelen bij het bepalen van een gemeentelijke ambitie. Een bijzondere industriële geschiedenis of de aanwezigheid van diverse waterrelicten kan bijvoorbeeld de focus van gemeentelijk beleid bepalen.

### **Monumenten**

Bij het woord 'monument' denken veel mensen in eerste instantie aan een gebouw: een woonhuis, kasteel of kerk. Maar ook andere gebouwde objecten, zoals grafmonumenten, bruggen of fonteinen, kunnen monumenten zijn.

In onze provincie zijn er twee categorieën monumenten met een officiële status: rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Kent een aantal provincies ook nog provinciale monumenten, in Noord-Brabant is dat niet het geval.



De begripsbepaling van rijksmonumenten is volgens de Monumentenwet 1988 aldus:

1. vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
2. terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1.

Volgens de gemeentelijke erfgoedverordening van Halderberge (2010) wordt onder een gemeentelijk monument verstaan: *“een overeenkomstig deze verordening als beschermd gemeentelijk monument aangewezen: 1. zaak, die van algemeen belang is wegens zijn schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde; 2. terrein dat van algemeen belang is wegens een daar aanwezige zaak bedoeld onder 1.”*

Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument en bij het wijzigen van het beschermde gebouw. De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria, die ieder zijn onderverdeeld in een aantal subcriteria. De waarderingscriteria van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn als bijlage I bij dit rapport opgenomen.

### **Overige historische bouwkunst**

Naast de rijks- en gemeentelijke monumenten, die een waardevaste status hebben, zijn er objecten en structuren die als cultuurhistorisch waardevol aangemerkt kunnen worden, maar die geen officiële monumentenstatus hebben. Ten behoeve van de totstandkoming van de cultuurhistoriekaart is de inventarisatie, gedaan in het kader van het MIP, geactualiseerd. In bijlage IV van de toelichting is het resultaat daarvan opgenomen.

Het betreft hier een globale toets en geen waardebeoordeling, zodat nader onderzoek naar de cultuurhistorische waarden ten behoeve van een eventuele aanwijzing als gemeentelijk monument of bescherming anderszins, bijvoorbeeld opname op een bestemmingsplankaart, (te zijner tijd) van belang is.

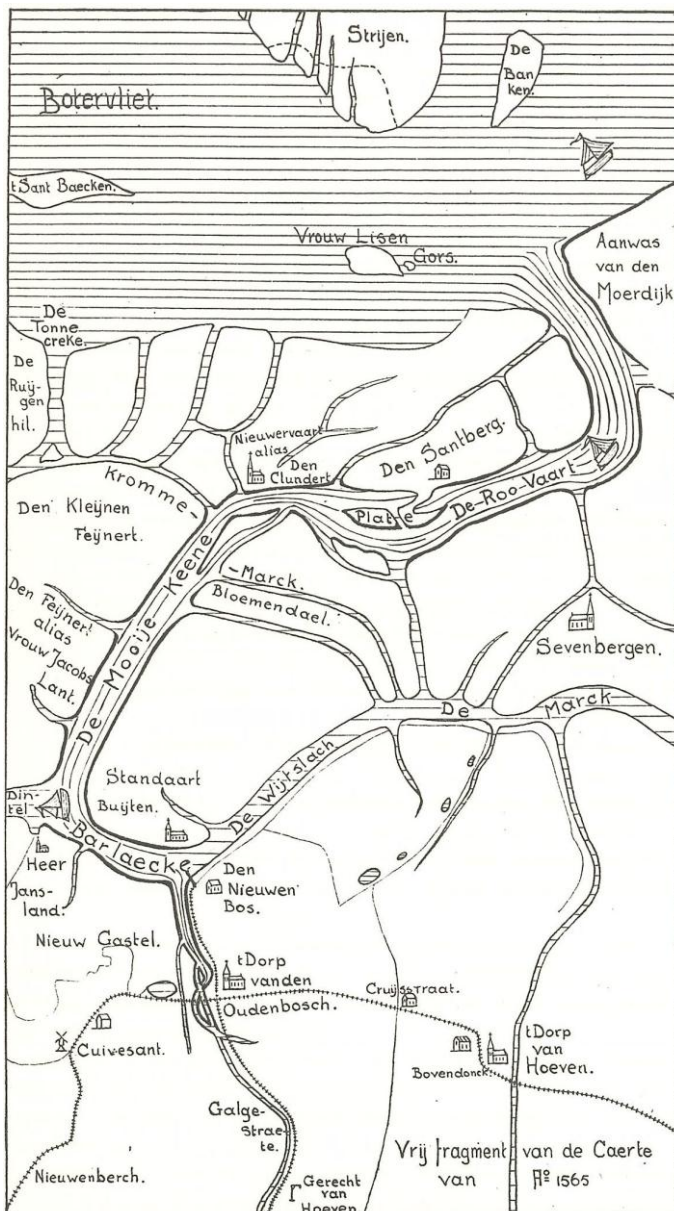
Op de cultuurhistoriekaart is dat dan ook als beleidsadvies bij het legenda-element aangegeven. De waarderingscriteria van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die bij dit onderzoek toegepast behoren te worden, zijn als bijlage I bij dit rapport opgenomen.

### **Historisch-geografische waarden en historisch groen**

In de cultuurhistorie gaat het om de kwaliteit van de totale leefomgeving. Daarbij gaat het dus niet alleen om gebouwen, maar ook om bijvoorbeeld akkerstructuren, sloten en bomen. Bij het opstellen van een bestemmingsplan in het kader van de wet op de ruimtelijke ordening moet daarom aandacht worden besteed aan landschappelijke cultuurhistorische waarden en aan historisch groen.

## 1.5 Leeswijzer

Het rapport is zodanig opgezet, dat het achtergronden en toelichting geeft bij de informatie op de gemeentelijke cultuurhistoriekaart. Het plaatst de verschillende objecten in een brede context. Daarbij is het niet de bedoeling geweest om een totale historie van het gebied te schrijven. Dat past namelijk niet in de doelstelling van de onderhavige toelichting. Het inleidende hoofdstuk bevat het onderzoekkader en de doelstellingen van het onderzoek. Hoofdstuk 2 verschaft informatie over de gebruikte methoden en de belangrijkste bronnen. Een uitgebreid literatuur- en bronnenoverzicht is eveneens in het rapport opgenomen. Hoofdstuk 3 is gericht op de historische geografie, die in de kaart is opgenomen. Hoofdstuk 4 richt zich met name op de cultuurhistorische elementen waaruit de gebouwde omgeving is samengesteld. Hoofdstuk 5 behandelt de aangebrachte beplanting in het cultuurlandschap. Hoofdstuk 6 beschrijft in het kort de kernen, die samen de gemeente Halderberge vormen. Hoofdstuk 7 bevat informatie met betrekking tot beleid en noemt de kansen voor en bedreigingen van het cultureel erfgoed. Tot slot worden enige aanbevelingen gegeven.



Afbeelding 1: Ligging van het grondgebied van de huidige gemeente Halderberge; bewerking van "Gastelse kaart" door br. Christoffor van Langen

## 2. VERANTWOORDING

### 2.1 Methodiek

#### **Cultuurhistorische aspecten**

Bij het beschrijven van cultuurhistorische kwaliteiten in het kader van de cultuurhistoriekaart en deze rapportage spelen de volgende componenten een belangrijke rol:

1. *Het historische cultuurlandschap (vakgebieden: historische geografie en historisch groen)*  
De ordening door de mens van zijn leefomgeving strekt zich dus niet alleen uit tot zijn gebouwen en bouwwerken, maar ook tot wat zich daarbuiten bevindt: het cultuurlandschap met zijn akkers en weilanden, beken en rivieren, landwegen en dijken, bossen en moerassen. Hier zijn de menselijke activiteiten over het algemeen meer in wisselwerking én in balans met het natuurlijke milieu dan in de stad.
2. *De historische gebouwde omgeving (vakgebied: historische bouwkunst)*  
De steden en dorpen, de grote verkeerswegen met hun bruggen, sluizen en viaducten, havens en industriegebieden, vestingwerken en de verspreide bebouwing in het landschap kunnen worden gerekend tot de gebouwde omgeving: het deel van onze leefomgeving waarop de mens het sterkst zijn stempel heeft gedrukt en waar hij ook het grootste deel van zijn leven in doorbrengt.

#### **Begrippen**

Vanuit methodisch oogpunt worden de volgende algemene begrippen gehanteerd:

De meest basale bestanddelen van het landschap noemen we: *punt-, lijn- en vlakelementen*.

Relatief kleine enkelvoudige objecten, zoals een brug en een kerkje, worden als punt-elementen weergegeven; een weg of een dijk moet worden gezien als lijnelement. Een plein, akkers, een veengebied, een polder zijn vlakelementen.

Een samenstel van gelijksoortige elementen die een duidelijke ruimtelijke samenhang vertonen noemen we een *patroon*. Zo kunnen we een kavelpatroon, wegenpatroon of heggenpatroon onderscheiden. Deze patronen bezitten een lineaire, ruitvormige of radiale structuur.

Een samenstel van ongelijksoortige elementen die een duidelijke ruimtelijke en/of functionele samenhang vertonen noemen we een *ensemble*. Dijken met wielen, molens, sluizen en watergangen kunnen als een ruimtelijk en functioneel samenhangend ensemble worden beschouwd.

### 2.2 Bronnen

Voor het samenstellen van de gemeentelijke cultuurhistoriekaart en dit rapport zijn vele bronnen en literatuurstudies gebruikt. Bijzondere vermelding verdient de Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie Noord-Brabant, die zowel bron als leidraad was. Daarnaast is gebruik gemaakt van de rapporten van het Monumenten Inventarisatie Project. Voor het militair erfgoed is de website [www.forten.nl](http://www.forten.nl) geraadpleegd, naast de Atlas 'Historische vestingwerken in Nederland, deel Noord-Brabant'. Begrenzings van inundatiegebieden zijn vastgesteld op basis van de kaart 'Overstromingsgebieden' die deel uitmaakt van de Wateratlas van de provincie Noord-Brabant. Een belangrijke bron vormde ook de studie met bijbehorende kaarten van Renes: 'West-Brabant: een cultuurhistorisch landschapsonderzoek'.

De informatie, die bij het samenstellen van dit rapport is gebruikt, is zeer divers. Deze is te vinden in het literatuur- en bronnenoverzicht achterin de rapportage. Met name van belang geweest zijn de MIP-rapporten voor de Regio West-Brabant en het Brabants Kleigebied en van de voormalige gemeenten Oudenbosch, Hoeven en Oud en Nieuw Gastel. Daarnaast is veel informatie afkomstig uit de publicaties van Van Ham, Leenders, Michels en Renes. Tevens is dankbaar gebruik gemaakt van de publicaties van de plaatselijke heemkundeverenigingen.

### 2.3 Dankwoord

Een actieve en zeer waardevolle inbreng bij de totstandkoming van de cultuurhistoriekaart en deze rapportage hebben de heemkundeverenigingen 'De Honderd Hoeven', 'Het Land van Gastel' en 'Broeder Christoffor' gehad, evenals de Stichting Menno van Coehoorn. Hun opmerkingen, verbeteringen en aanvullingen waren zeer nuttig en bruikbaar. Behoudens enkele details zijn ze allemaal verwerkt. Bij toekomstige aanpassingen van de kaart zal hun gewaardeerde inzet en betrokkenheid van belang blijven.

Bijzondere vermelding verdient mevrouw C. Voet-Nuiten. Ze was hier niet alleen ambtshalve bij betrokken, maar duidelijk merkbaar was dat ze echt begaan is met het erfgoed. Belangrijke aanvullende informatie werd door haar aangeleverd.

Dank aan al degenen die een bijdrage hebben geleverd aan dit product!



Afbeelding 2: Oudenbosch, Basiliek H.H. Agatha en Barbara

## 3 HISTORISCHE GEOGRAFIE

### 3.1 De begrenzing van West-Brabant

Het gebied wat nu West-Brabant wordt genoemd, is niet altijd een duidelijk te onderscheiden eenheid geweest. Landschappelijk gezien vormden wateren die behoren tot de Scheldedelta in het verleden wel duidelijke grenzen. Aan de oostzijde van het gebied kan het riviertje de Donge als natuurlijke grens worden beschouwd. De zuidgrens is echter kunstmatig en door staatkundige oorzaken bepaald. De staatkundige situatie rond West-Brabant is te volgen vanaf ongeveer 1200.

De graaf van Holland wilde zijn invloedssfeer uitbreiden naar het zuiden, hetgeen tot conflicten leidde met zijn leenheer, de hertog van Neder-Lotharingen. Aan het eind van de dertiende eeuw liep de grens tussen Holland en Brabant ten zuiden van Geertruidenberg in een vrijwel rechte lijn naar de rivier de Mark ten zuiden van Zevenbergen. Zevenbergen en Klundert behoorden tot het gebied van de heer van Strijen, een leenman van de graaf van Holland. Ook de heer van Breda was een machtig grootgrondbezitter, die zijn territorium in westelijke en zuidelijke richting wist uit te breiden. Hij beschouwde zich als heer in vrijwel geheel West-Brabant, met uitzondering van de locaties waar andere heren en kloosters oudere rechten hadden. In 1287 vond een splitsing plaats van het land van Breda in de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. De hertog meende ook nog aanspraak te maken op het gebied, dat hij als een uithoek van zijn territorium bleef beschouwen.

In de vijftiende eeuw kwam Stad en Land van Breda, later de Baronie genoemd, in bezit van de graven van Nassau. Dit bezit strekte zich vervolgens ook uit over stad en land van Steenberg, Dinteloord en Prinsenland, Willemstad en Ruigenhil met de aangrenzende Hollandse heerlijkheden en steden: Niervaart en Klundert, Zevenbergen, Hooge en Lage Zwaluwe, Geertruidenberg met Made, Drimmelen en Standhazen. Alleen Stad en Land van Bergen op Zoom – later het Markiezaat geheten – bleef daarbuiten.

De noordgrens (met Holland) in de noordwesthoek is pas in de zestiende eeuw bij de bedijkingen voorgoed vastgelegd. De zuidgrens ontstond doordat aan de zuidzijde van de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom enige abdijen (Tongelre en St.-Michiels) erin slaagden de invloed van Breda en Bergen op Zoom terug te dringen. Zodoende tekende zich reeds vóór de Tachtigjarige Oorlog in grote lijnen de huidige rijksgrens af. Gevolg van de Tachtigjarige Oorlog was, dat hier een scherpe scheiding met het zuiden ontstond. Deze werd in de Franse tijd nog versterkt dankzij de Franse voorkeur voor natuurlijke grenzen. Een eenheid is echter pas na de Franse tijd gevormd, waarbij in 1815 de naam Noord-Brabant ontstond. Het westelijk deel daarvan is West-Brabant. Binnen dit gebied ligt de gemeente waarvan de cultuurhistorische waarden in deze toelichting worden besproken (Van Ham, 1981)

#### **De begrenzing van de Regio Zuidwest-Brabant**

Op basis van het Monumenten Inventarisatie Project zijn binnen de provincie Noord-Brabant verschillende regionale gebieden onderscheiden.

De *Regio Zuidwest-Brabant* beslaat, zoals de naam aangeeft, het zuidwestelijk deel van de provincie Noord-Brabant. Ten noorden ervan ligt de Regio Brabants Kleigebied, ten oosten de Regio Tilburg. Aan de westkant bevinden zich de Zeeuwse eilanden Tholen en Zuid-Beveland. De zuidelijke begrenzing valt samen met de landsgrens tussen Nederland en België. (M.I.P. Regio Zuid West Brabant, 1990).

Binnen deze regio liggen de kernen Bosschenhoofd, Hoeven, Oud Gastel, Oudenbosch en Stampersgat, die anno 2013 deel uitmaken van de gemeente Halderberge.

Landschappelijk gezien liggen Oudenbosch en Oud Gastel aan de rand van het zuidelijk zandplateau, op de uitlopers van pleistocene dekzandruggen. De grens van het zand- en kleigebied loopt dus door de gemeente Halderberge.

## 3.2 Geologie en bodem

### **Geologie en bodemgesteldheid Regio Zuidwest-Brabant**

Geologisch gezien behoort zuidwestelijk Brabant praktisch in haar geheel tot het westelijk deel van het Brabants zandplateau. In het westen wordt dit plateau begrensd door een steile rand, die ook wel wordt aangeduid als de Hoge Rand, of de Brabantse Wal. Het zandplateau vertoont een daling in noordwestelijke richting. Het wordt doorsneden door een groot aantal beekdalen, die deze richting ook volgen. De hoogste delen zijn de jonge dekzandruggen en de (beboste) stuifzandcomplexen. Ten noorden en ten westen van de zandgronden ligt een zone waar de bodem uit zeeklei bestaat. Het merendeel van de afzettingen (rivierzand, dekzand en leem) die hier aan of nabij het oppervlak liggen, dateert uit de periode van het Pleistoceen (tot circa 10.000 jaar geleden). Deze afzettingen zijn in hoge mate bepalend geweest voor de bodemgesteldheid en de aard van het reliëf.

Gedurende de jongste geologische periode, die we het Holoceen noemen, ontstonden de stuifzanden, beekdalgronden en veengebieden. De oudste afzettingen binnen het westelijk zandplateau bestaan uit lagen fijne zanden en kleien. De bovenste lagen zijn veelal zandig. Deze lagen zijn ontstaan door rivierafzettingen van het toenmalige stroomstelsel van de Rijn. De klei tussen het rivierzand is later op een aantal plaatsen gebruikt ten behoeve van de baksteen- en dakpannenfabricage.

#### *Dekzand en stuifzand*

Tijdens het Laat-Pleistoceen (ca. 13.000-10.000 jaar geleden) werden de rivierafzettingen voor een groot deel overdekt door afzettingen die dankzij de wind werden gevormd, de dekzanden. In die koude en droge periode, die we het Weichselien noemen, was er weinig begroeiing, waardoor veel bodemmateriaal door de wind kon worden verplaatst. Het oude dekzand vertoont een licht golvend reliëf, afhankelijk van de ondergrond ter plaatse. De dikte varieert van enkele decimeters tot enkele meters. Tijdens de laatste fase van de Weichselien-ijstijd kwam het 'jonge of lokale dekzand' tot afzetting. Dit zand is minder fijn van samenstelling en bevat ook minder leem dan het oude dekzand. Vanwege de overheersende noordwestelijke winden ontstonden zuidwest-noordoost gerichte dekzandruggen. Een deel van het jonge dekzand is afkomstig uit drooggevallen dalen van beken en riviertjes. Op enige afstand daarvan werd het weer neergelegd in de vorm van evenwijdig aan de beken lopende ruggen. Deze hogere zandruggen bleken later bij de ontginning van het gebied een geschikte locatie voor landbouw. Op zo'n dekzandrug is bijvoorbeeld het dorp Hoeven ontstaan.

Gedurende het Holoceen ontstonden stuifzandcomplexen als gevolg van het lokaal verwaaien van pleistoceen zand, o.a. bij Hoogerheide en Huijbergen. Hoewel klimatologische factoren zeker hebben bijgedragen tot de stuifzandvorming, is dit verschijnsel pas op grote schaal opgetreden in historische tijden, nadat de vegetatie op de leemarme jonge dekzandgronden was verwoest door het steken van plaggen, overbeweiding en het afbranden van de vegetatie. Het stuifzandgebied, dat inmiddels door beplanting met naaldbout is vastgelegd, heeft een onregelmatig geaccidenteerd oppervlak.

Als gevolg van verspoeling van de hogere gronden werd in de beekdalen zand en klei afgezet. In deze beekafzettingen komt hier en daar veen voor. Toen het klimaat geleidelijk warmer en vochtiger werd, steeg de grondwaterspiegel. Op lage plekken met een stagnerende waterafvoer waren de omstandigheden gunstig voor het ontstaan van veen. Een groot deel van de lagere zandgronden binnen de regio is daardoor overdekt geraakt met veen (Renes, 1984; Leenders 1989). Dit (hoog)veen sloot in het westen (Zeeland) en in het noorden (Brabants Kleigebied) aan op de daar gelegen laagvenen en in het noordoosten op de venen van de Langstraat (regio Tilburg). Van deze venen is thans nauwelijks iets overgebleven. Dit is op de eerste plaats veroorzaakt door afgraving voor turfwinning vanaf ca. 1250 na Chr. Rond 1300 was dit gebied een van de belangrijkste centra voor turfproductie in de Nederlanden. Verder verdween het veen als gevolg van inklinking en oxidatie. Nu ligt hier (weer) het pleistocene zand aan de oppervlakte. Plaatselijk treffen we nog restveen aan. De inrichting van het cultuurlandschap binnen het genoemde gebied bevat relictten die verband houden met de vroegere vervening, zoals restanten van turfvaarten.

De zeeklei langs de noord- en westrand van de zandgronden dateert uit de jongste fase van het Holocene. Aan de noordkant van de regio is deze afzetting ten gevolge van de invloed van de zee tot circa 1,5 meter +NAP over het zand opgeslibd. Langs de westzijde is de overgang van zand naar klei scherp gemarkeerd door de rug van Ossendrecht over Hoogerheide naar Halsteren. De Brabantse Wal ligt hier als een steilrand langs het vlakke polderlandschap. Deze erosiewand heeft een hoogte die varieert van 3 tot 20 meter +NAP. Op de noordelijke, meer geleidelijke overgang van zand naar klei heeft veenvorming plaatsgevonden, in dit geval voornamelijk in de vorm van riet- en zeggeveen. Ontginning en afgraving hebben ook hier het veen grotendeels doen verdwijnen. De restanten zijn veelal door zeeklei overdekt geraakt.

#### *Afwatering*

De Mark verzorgt de afwatering van het midden-oostelijk deel van de regio Zuidwest-Brabant. Dit riviertje ontspringt in België ten noorden van Turnhout. De Mark heeft in het noorden van de regio lange tijd de grens gevormd tussen Hollands en Brabants grondgebied. De naam Mark is ook de aanduiding voor 'grens'. Voorbij Oudenbosch verandert de naam in Dintel. De monding van de Mark/Dintel ligt bij Dintelsas aan het Volkerak. In de Mark stromen een aantal riviertjes uit.

De Roosendaalsche Vliet zorgt voor de afwatering van het noordwestelijk deel van de regio. Ze wordt gevoed door een aantal kleine stroompjes. Net als de Mark/Dintel stroomt de Vliet eerst in noordelijke richting, om vervolgens, bij het bereiken van de zeekleigronden ten noorden van Roosendaal, een westelijk verloop aan te nemen. De Roosendaalsche Vliet en het laatste deel daarvan, de Steenbergsche Vliet, monden uit in het Volkerak bij Benedensas. Het zuidwestelijk gedeelte van de regio heeft een grotendeels kunstmatige afwatering. De noordelijke helft loost haar water via de Zoom op de Oosterschelde. De Zoom is een voormalige turfvaart, die in 1429 gegraven werd. Een aantal zeekleipolders bij Woensdrecht loost via de Agger-Kapitale Uitwatering op het Markiezaatsmeer, waarna het water in de Oosterschelde terechtkomt. Bij Halsteren wateren de zeekleigronden af via het Lange Water, een oude kreek.

Omstreeks 1850 liet de afwatering van Zuidwest-Brabant nog veel te wensen over. Men ondervond overlast van regelmatig buiten hun oevers tredende beken, vooral bij langdurige regenval. Scherpe bochten en ondiepten bemoeilijkten de waterafvoer. Veel stroompjes waren dichtgeslibd of slecht onderhouden. In de tweede helft van de negentiende eeuw namen de problemen toe als gevolg van ontginning van de woeste gronden, waardoor het aanbod van af te voeren oppervlaktewater werd verhoogd. Plaatselijk werden beekbeddingen uitgediept en scherpe bochten genormaliseerd.



Een meer grootschalige aanpak van de wateroverlast bleek echter noodzakelijk. Daartoe werden in 1878 waterschappen opgericht. Nieuwe ingrepen waren het gevolg. Ter beheersing van de afvoer heeft men in een aantal waterlopen stuwen geplaatst. Reorganisatie van de waterschappen leidde tot de oprichting van een nieuw hoogheemraadschap voor geheel West-Brabant. In 1983 werd een oud plan gerealiseerd door de voltooiing van het Mark-Vlietkanaal. Deze waterweg verbindt de Mark/Dintel bij Stampersgat met de Vliet ter hoogte van Gastelsveer. Hoewel dit kanaal juist ten noorden van de regio is gelegen (bij Oud Gastel) zijn door de aanleg ervan de mogelijkheden tot beheersing van de afwatering in Zuidwest-Brabant verder toegenomen (M.I.P. regio Zuid West Brabant, 1990).

### **Geologie en bodemgesteldheid Regio Brabants Kleigebied**

De oudste bodemlagen die voor het ontstaan van westelijk Noord-Brabant van belang zijn, werden achtergelaten door de zee, de Rijn en de Maas. Ze liggen in het noorden echter vrij diep in de ondergrond. In het zuiden, op de Hoge Rand, ligt de bovenzijde van deze afzettingen tussen 25 en 30 meter +NAP, in het noorden tot 12 meter -NAP. De geologische afzettingen vertonen van zuid naar noord dus een sterke daling.

#### *Veen en klei*

In het Hollandveen – genoemd naar het aangrenzende Hollandse veengebied – kwamen nabij de rivieren enkele natuurlijke meren voor. Wellicht zijn deze gevormd, doordat het veenwater door de aanwezigheid van een smalle oeverwal langs de rivier niet kon wegstromen. Op andere plaatsen konden kleine veenwaterloopjes de rivier wel bereiken. Zo'n waterloopje heette een 'lake'. We vinden ze nog terug in de rand van het Hollandveengebied, tegen de hogere zandgronden. Namen als: Barlake, de Hoevensche Lake of Attelaken herinneren hier nog aan.

Kreken zijn inbraak- en getijdengeulen uit de overstromingsperiode, voornamelijk gevormd in de veertiende en vijftiende eeuw onder invloed van de zee. Vanuit de door Zeeland heen oostwaarts opdringende zeearmen werden diepe en brede getijdengeulen in het oude veengebied geslagen, waardoor het oude landschap alleen in enkele eilanden bleef bestaan. Vanuit de diepe kreken werd via een vertakkend stelsel van kleinere kreken daarop geleidelijk een dikke kleilaag afgezet, zodat de resten van het oude land definitief aan het oog onttrokken werden. Alleen langs de rand van het getijdenoverstromingsgebied konden dijkjes de twee maal daagse klei brengende vloed keren. Daar vinden we nog resten van het veenlandschap terug, zoals in de Hoevensche Beemden en in het Halsters Laag (Leenders, 1996).

#### *Afwatering van het Brabants Kleigebied*

De waterafvoer in het zeeleigebied vindt plaats door de Roosendaalsche c.q. Steenbergsche Vliet, de Mark en Dintel, de Roode Vaart, de Donge en enkele kanalen.

Aan de noordrand van de zandgronden eindigde de terreinhelling en begon het vrij vlak liggende gebied met Hollandveen. De rivieren en beken maakten daar een bocht naar zee, naar het noordwesten. De rivier de Mark stroomde in de middeleeuwen eerst nog een eind door de randzone van hoog en laag gebied, om ten noorden van Leur resoluut een noordwestelijke richting te kiezen. Langs Zevenbergen en Klundert volgde de rivier een nu geheel verdwenen bedding. Halverwege deze oude Mark en de benedenloop van de Roosendaalsche Beek ontwaterde de Dintel het Hollandveen. Deze rivier had geen bovenloop die van de hogere zandgronden kwam. In de laatmiddeleeuwse overstromingsperiode, vermoedelijk in 1375, heeft de rivier de Mark zijn stroom zo verlegd, dat de Dintel tot benedenloop werd. Deze combinatie heet daarom nu 'Mark en Dintel' (Leenders, 1996).



De Mark verzorgt de afwatering van het midden-oostelijk deel van de Regio Zuidwest-Brabant. Dit riviertje ontspringt in België ten noorden van Turnhout. De Mark heeft in het noorden van de regio lange tijd de grens gevormd tussen Hollands en Brabants grondgebied. De naam Mark is ook de aanduiding voor 'grens'. Voorbij Oudenbosch verandert de naam in Dintel. De monding van de Mark/Dintel ligt bij Dintelsas aan het Volkerak. In de Mark stromen een aantal riviertjes uit.

De Roosendaalsche Vliet zorgt voor de afwatering van het noordwestelijk deel van de regio. Ze wordt gevoed door een aantal kleine stroompjes. Net als de Mark/Dintel stroomt de Vliet eerst in noordelijke richting, om vervolgens, bij het bereiken van de zeekeigonden ten noorden van Roosendaal, een westelijk verloop aan te nemen. De Roosendaalsche Vliet en het laatste deel daarvan, de Steenbergsche Vliet, monden uit in het Volkerak bij Benedensas.

Omstreeks 1850 liet de afwatering van het zeekeigebied nog veel te wensen over. Doordat de postmiddeleeuwse aangedijkte gebieden ook op de bestaande riviertjes gingen lozen, kregen deze steeds meer water te verwerken. De oudere, meer landinwaarts gelegen polders onderonden als gevolg daarvan toenemende lozingsproblemen. Ten behoeve van een betere afvoer werd onder meer in 1906 de Mark en Dintel genormaliseerd en vonden in de jaren 1923-1927 verruimingswerkzaamheden plaats bij de Steenbergsche en Roosendaalsche Vliet. In de crisistijd van de jaren dertig werden in het kader van de werkverschaffing opnieuw verbeteringen aangebracht in de afwatering. Verder werd er in de periode 1850-1940 een groot aantal poldergemalen gebouwd. Aanvankelijk werden die nog door stoom aangedreven. De minder efficiënte windwatermolens namen daardoor snel in aantal af (M.I.P. Brabants Kleigebied, 1990).

### 3.3 Natuur en cultuurlandschap

#### **Het begrip landschap**

Het begrip 'landschap' zorgt voor heel wat verwarring. Eigenlijk verstaan we daar allemaal iets anders onder, zo blijkt o.a. bij het lezen van beleidsnota's.

Wat is eigenlijk een landschap? Leenders geeft hiervoor twee definities:

- 1) Een landschap is een deel van de ruimte aan het aardoppervlak, dat bestaat uit een complex van relatiestelsels, ontstaan door de werking van gesteente, water, lucht, planten, dieren en de mens, en dat door zijn uiterlijke verschijningsvorm een te onderscheiden geheel vormt.
- 2) Het landschap is het zintuiglijke en hoofdzakelijk visueel waarneembare gedeelte van het aardoppervlak, dat zich uitstrekt tot aan de gezichtseinder, hetzij tot aan de ultieme skyline. Het wordt als een min of meer gestructureerd dynamisch geheel waargenomen.

De eerste definitie legt de nadruk op ecologische relaties in het landschap; de tweede meer op de waarneembare structuur. De eerste doelt tevens op de classificeerbaarheid (een te onderscheiden geheel). Bij classificeerbaarheid moeten we bijvoorbeeld denken aan: open/gesloten, oud of jong, of een polderlandschap.

Door tal van invloeden verandert het landschap voortdurend. Zelfs onder puur natuurlijke omstandigheden verandert het landschap: na een pioniervegetatie volgt een successie van begroeiing die leidt tot een climaxvegetatie, welke uiteindelijk weer zal vervallen. Daarna begint een nieuwe begroeiingsreeks. Zo zal bijvoorbeeld een ven uiteindelijk dichtgroeien en een veenplek worden.

Landschapsbouw is het doelbewust creëren van landschappen, of het ‘verbeteren’ daarvan door de mens. Dit gebeurde al vroeg bij de creatie van landgoederen en later bij de ruilverkavelingen. Het landschap kan van deze kunstmatige ingrepen nog getuigen: het bevat (cultuur)historische informatie (Leenders, 1996).

*Natuur is voor tevreden of legen.  
En dan: wat is natuur nog in dit land?  
Een stukje bos, ter grootte van een krant,  
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.*

Wie kent ze niet, deze dichtregels van J.C. Bloem in zijn gedicht ‘De Dapperstraat’? Echte natuur is hier schaars, want Nederland is grotendeels een ‘gemaakt’ land. Sterker nog, er is in heel Nederland geen gebied meer te vinden dat niet is ontstaan, of ten minste ingrijpend veranderd, als gevolg van menselijk handelen. Het laatste stukje ‘oerbos’ in Nederland, bij Beekbergen op de Veluwe, werd in 1871 feestelijk gekapt: eindelijk was de natuur volledig getemd. In die zin is heel Nederland dus ‘cultuurlandschap’.

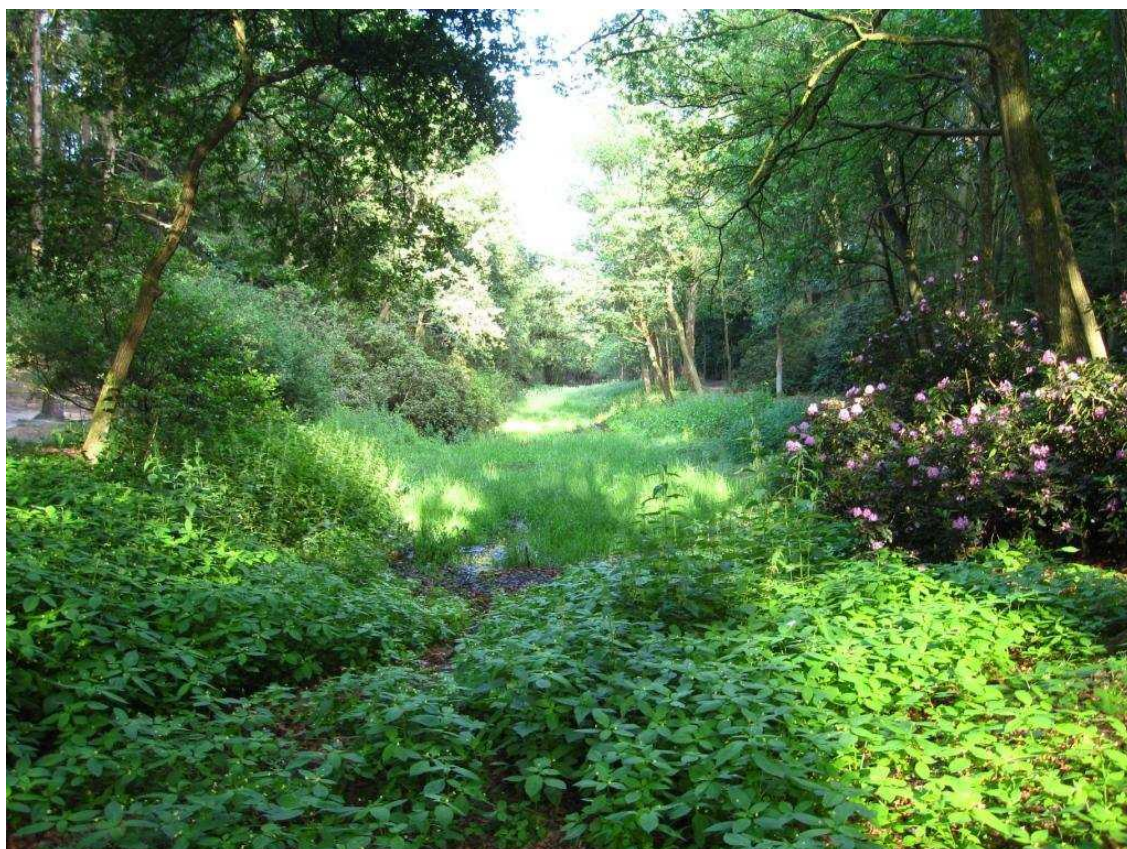
Al van oudsher heeft de mens het hem omringende land gebruikt en omgevormd. Heidelandenschappen zijn doorgaans ontstaan onder invloed van de mens. Polders zijn helemaal een kunstmatige ontwikkeling. Tot circa 1900 verliep dit proces weliswaar gestaag, maar niet in hoog tempo. De ontwikkelingen zijn echter in een stroomversnelling geraakt na de Tweede Wereldoorlog door de toenemende industrialisatie en de bevolkingsgroei. De onbebouwde landschappelijke omgeving moest plaatsmaken voor industrieterreinen en stadsuitbreiding en daarmee kwam zowel de natuur als de cultuurhistorie in de gevarenzone.

In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werd het ‘natuurlijke’ landschap ‘ontdekt’ en werden de eerste beschermingsmaatregelen getroffen. In de jaren zeventig maakte de belangstelling voor het landschap deel uit van een bredere bewustwording van de bedreigingen waaraan de omgeving blootstond: het waren ook de jaren van het opkomend milieubesef. In deze jaren zien we bijvoorbeeld de proef om Nationale Landschapsparken te stichten: nog altijd de enige serieuze poging om in Nederland historisch gegroeide landschappen te beschermen. De Nationale Landschappen hebben het niet gehaald. In het algemeen konden de pogingen om cultuurlandschappen en de bijbehorende natuur in onderlinge samenhang te beschermen, de teruggang van beide niet keren. Daarop volgde een periode waarin delen van de natuurbescherming zich van het cultuurlandschap afkeerden. Men begon met veel succes nieuwe cultuurlandschappen in te richten die op natuurlijke landschappen leken en waarin geen plaats was voor landbouw en andere menselijke activiteiten.

De Ecologische Hoofdstructuur vormde een succesvol en aansprekend concept, maar ging ten koste van de aandacht voor historische cultuurlandschappen en ging soms zelfs ten koste van de landschappen zelf. In de jaren negentig kwamen de historische cultuurlandschappen weer langzaam terug in de aandacht. Vanaf 1995 werden zaken op de Werelderfgoedlijst geplaatst als Schokland, de Stelling van Amsterdam en de molens van Kinderdijk en de Beemster, in feite allemaal cultuurlandschappen. In 1999 verscheen de rijksnota Belvédère, waarin vier ministeries de wens ontvouwden om ‘cultuurhistorie’, en met name de historische landschappen, een grotere rol te geven in de ruimtelijke ordening.



*Afbeelding 3: Bosschenhoofd, aaleg Pagnevaartbos omstreeks 1930 (foto: Regionaal Archief West-Brabant nr. HOE000987)*



*Afbeelding 4: Bosschenhoofd, Pagnevaartbos in 2013*

Een andere ontwikkeling was de grootschalige verstedelijkingsopgave, die werd geformuleerd in de Vierde Nota Extra (bekend onder de afkorting Vinex), een aanvulling op de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening waarin de rijksoverheid een grootschalig bouwprogramma introduceerde voor de periode 1995-2005. Anders dan in eerdere grootschalige bouwopgaven, zien we in deze periode allerlei aanzetten om erfgoed te integreren in de nieuwe wijken, als middel om de wijken een eigen gezicht te geven. Of, anders gezegd, om nieuwe bewoners van een nieuwe wereld te voorzien van een omgeving, van verhalen die de wijk anders dan de andere maken. Die pogingen maken deel uit van een bredere beweging van thematisering van stads-wijken, bedoeld om een gevoel van gemeenschappelijkheid en een binding met de woonomgeving te bieden, door een verhaal te geven dat mensen over zichzelf willen vertellen (Renes, 2011).

Binnen de gemeente Halderberge zijn verschillende natuurgebieden te vinden. Doorgaans zijn ze onder invloed van menselijk ingrijpen ontstaan. De voornaamste natuurgebieden worden hieronder kort besproken.

#### *Natuurgebied het Gastels Laag*

In 1995 is dit gebied met weilanden in het kader van de ruilverkaveling als natuurgebied aangewezen. Het is een voormalig veengebied. Resten van turfwinning zijn in 1995 aangetroffen.

#### *Pagnevaart*

In het kader van de werkverschaffing in de jaren dertig van de vorige eeuw is Pagnevaart ten oosten van Bosschenhoofd als natuurpark aangelegd rond het Pagnevaartven. Het gebied is te vinden rond de Pagnevaartdreef, ten zuiden van de Zandstraat, oostelijk van de Uilenspiegelstraat en ten westen van de Oude Antwerpsepostbaan. De uitgang 'vaart' duidt eerder op een gegraven water dan op een natuurlijk ven. Het zou een deel van een oude turfvaart zijn, een zijtak van de turfvaart naar Oudenbosch van vóór 1750. Het huidige Pagnevaartven wordt dan ook wel gezien als het eindpunt van de mogelijk rechtstreekse waterverbinding tussen de Kibbelvaart en de Vlette- of Bossche Vaart. Omstreeks 1595 wordt de naam al vermeld als Paedsievaart, Paesievaart en Pagievaert.

### 3.4 Veen en zout

#### **Veen: het bruine goud van West-Brabant**

In de dertiende eeuw hadden de Vlaamse steden grote behoefte aan turf als brandstof, dat in de eigen omgeving inmiddels grotendeels was afgegraven. Hout uit de Vlaamse bossen was geen alternatief: ook die waren al zo geplunderd, dat de graaf van Vlaanderen zich genoodzaakt zag om een kapverbod in te stellen.

Daarom richtte men de blik noordwaarts op nog onontgonnen veengebieden. Vlaamse kloosters en rijke stedelingen investeerden geld, kennis en menskracht om de Westbrabantse venen te exploiteren. De 'moertering' was een winstgevende business. Veel van de tegenwoordige kernen danken hieraan hun ontstaan. De veengronden ('moeren') werden uitgegeven door de adel. De heer van Strijen, de hertog van Brabant en de graaf van Holland verkochten delen van hun 'wildernissen' waarin deze veenpakketten lagen. Vaak verkochten de kopers op hun beurt weer gronden of delen daarvan door aan anderen. In 1264 kocht ene Willem Bollaard een veengebied aan in Huijbergen. Hij was daarmee een van de voorlopers van honderden kapitaalachtige personen die in de tweede helft van de dertiende eeuw kleine of grote stukken veen verwierven ten behoeve van de turfwinning.

De turf werd via smalle turfvaarten vervoerd naar een overslagplaats, een turfhoofd. Daar werden de turven overgeladen in grotere schepen met meer diepgang, die het ‘bruine goud’ verder vervoerden. Een voorbeeld van zo’n overslagplaats is ‘Bossche Hoofd’ (bij de Geijzestraat en Zwarthoofdseweg) aan de Oudenbossche Vaart, die ter plaatse oostelijk van het turfhoofd nog als sloot herkenbaar is. De aldaar ontstane nederzetting is thans geheel verdwenen. Het turfhoofd zelf bestond uit een landtong, een overslagplaats tussen de twee delen van de turfvaart, die ter plaatse van een sluis was voorzien. Nu is het hoofd in plattegrond nog herkenbaar en ter plaatse onbebouwd. Het gebied strekt zich uit aan weerszijden van de doorgaande weg richting Oudenbosch en wordt gekenmerkt door een waardevol microreliëf en een ruige begroeiing met eik, berk en bosschages.

Aan de grootschalige turfwinning kwam omstreeks 1350 een einde, mede als gevolg van de verminderde vraag door de bevolkingsterugloop (pestepidemie). Op steeds kleiner wordende schaal bleef de turfwinning voortbestaan tot in de negentiende eeuw.

Afgegraven veengebieden werden vaak tot cultuurgronden omgevormd, als de ondergrond daar geschikt voor kon worden gemaakt. Zo ontstonden bijvoorbeeld de Hoevensche Beemden al vóór 1250. Deze gronden waren in gebruik als hooi- en grasland. Waar de ondergrond vrijkwam na het afgraven van het veen, werden vaak boerderijen gesticht. In het zuidelijk deel bleef tot eind negentiende eeuw de heide overheersen, al dan niet gelegen op afgegraven veengronden (Van den Bulck, 2010).

De vervening kende echter ook een keerzijde. Door de ontwatering begon het veen sterk in te klinken en kwamen de gronden steeds lager te liggen. Oprukkend zeewater vormde een bedreiging, vooral voor de buitendijkse gronden, waar al landbouwgrond was ontstaan in kleine poldertjes. Ten noorden van Antwerpen, waar de oudste polders lagen en de inklinking het verst gevorderd was, traden in 1299 al grote overstromingen op. In 1350 lag de zee al tot de lijn Oudenbosch-Zevenbergen. Inklinking en turfwinning hadden het lage deel van West-Brabant kwetsbaar gemaakt voor overstromingen. De dijken verzwakten door ontgraving van het veen en slecht onderhoud. Dit had tot gevolg dat een groot aantal dorpen voorgoed van de aardbodem verdween door enkele rampzalige stormvloed. Zo verdwenen Niervaart ten noordwesten van Zevenbergen en Nieuwenbosch aan de Mark ten noorden van Oudenbosch.

Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft Leenders uitgebreid onderzoek verricht naar de verdwenen veengebieden. Veel van wat we nu weten, is te danken aan zijn naspeuringen in archieven en veldwerk. Uit de resterende ‘*moercijnsen*’ viel bijvoorbeeld te reconstrueren, dan de veenpercelen van boerenverveningen 1 tot 2 ha. groot waren (Leenders, 1989).

### **Selnering**

Naast turf werd uit het veen ook zout gewonnen. Het veen dat duizenden jaren eerder was ontstaan op het pleistocene dekzand, raakte steeds vaker door de zee overstroomd en later ook met klei bedekt door het opdringende water vanuit Zeeland. Daarbij werd het zoete water dat in het veen aanwezig was, door zout water verdrongen.

Dit zoute veen werd onder de klei weggegraven. Vaak gebeurde dat buitendijks.

Het zoute veen werd gedroogd en verbrand. De zoute as die daardoor overbleef, werd naar zogenaamde zoutketen vervoerd. Daar voegde men in grote kuipen zout water toe aan de as en verhitte men dit mengsel zo lang, tot het water was verdampt en zout over bleef. Een plaats als Steenbergen dankte zijn welvaart vooral aan deze ‘*selnering*’ en zouthandel, naast turfwinning. Er kwam een einde aan deze manier van zoutwinning, toen men in de vijftiende eeuw ruw zout uit het Middellandse Zeegebied ging importeren (baaizout).



### 3.5 Ontginning

Gedurende de Vroege Middeleeuwen moet het westelijk deel van Noord-Brabant nog slechts schaars zijn bewoond. Het noordelijke veenmoeras leende zich slecht voor bewoning en exploitatie. De hoger gelegen gebieden, zoals de donken en hogere zandgronden, boden meer bestaansmogelijkheden. Te denken valt aan kleine agrarische exploitaties te midden van een ruime, nog goeddeels beboste wildernis.

Een belangrijke twaalfde-eeuwse lokale grootheid moet de heer van Breda zijn geweest. De expansiepolitiek van de machthebbers van die tijd, zoals de heren van Strijen, de graaf van Holland en de hertog van Brabant, leidde nogal eens tot onderlinge conflicten over het grondbezit, maar ze vormden ook een katalysator in het ontginningsproces. Vanaf 1250 zette een aanzienlijke versnelling van de occupatiebeweging in. De grote heren, de hertog en de graaf gaan dan op basis van hun wildernisregaal bewust gronden ter ontginning uitgeven aan kolonistoren. Dit leverde hen aanzienlijk financieel voordeel op.

De uitgifte van veenconcessies legde het gebied open. Aanvankelijk werden de veenpercelen vooral aangekocht door rijke ondernemers in de Vlaamse steden, waar de bevolkingsdruk almaar groter werd door de gestaag groeiende bevolking. Daardoor ontstond meer behoefte aan brandstof. Turf bleek een goede vervanger voor het overal in de streek al gekapte brandhout en de eigen voorraad veen in Vlaanderen was inmiddels ook grotendeels ontgonnen. Zo ontstonden een soort veenkoloniën in het noorden, waaruit weer nieuwe plaatsen konden groeien als Steenberg, Zevenbergen, Leur, Oudenbosch en Roosendaal, maar ook inmiddels verdronken plaatsen als Niervaart, Valkenburg, Nieuwenbosch en Nieuw Gastel (Leenders, 1996).

Alle expansie leidde tot een geografische hergroepering. Vage grenzen in de wildernis vroegen nu een betere *'afpaling'*. Daarbij wisselden nogal eens gebieden van landheer. Voorts viel in 1287 het land van Breda in twee delen uiteen: het Land van Breda en het Land van Bergen op Zoom.

Langzamerhand werden wat grotere dorpen gevormd, van waaruit de bosachtige omgeving als extensief weidegebied en ten behoeve van houtwinning (o.a. voor brandstof) werd gebruikt. Dit leidde tot degeneratie van de bossen. Die werden steeds meer open van karakter en gingen tenslotte over in heide met verspreide bosjes en struiken. Hier en daar ontstond stuifzand op de hoger gelegen gronden.

In de dicht bevolkte streken van Vlaanderen en Brabant sloeg tegen 1350 de grote pest-epidemie hard toe. Doordat de demografische druk vanuit het zuiden en zuidwesten op het noorden van Brabant wegviel, verminderden de ontginningen en daarmee de demografische groei. Het rond 1350 aanwezige dorpenpatroon bleef daarna geruime tijd stabiel, evenals de bevolkingsomvang.

Hoewel het veen nu praktisch overal verdwenen is, herinneren relictten van de turfwinning, zoals turfvaarten, nog aan deze activiteit. Het grootste deel van het verveende gebied werd in het zuidelijk zandgebied niet in cultuur gebracht en raakte begroeid met heide. Na 1850 werd de ontginning van de woeste gronden ook hier op grotere schaal ter hand genomen, waarbij heidegrond werd omgezet in akker- en weiland. Ook werden (productie)bossen aangeplant, vanwege de grote vraag naar gebruikshout in deze periode (o.a. ten behoeve van de Limburgse mijnbouw). Na 1900 werd een deel van het tussen 1850 en 1900 aangelegde dennenbos gekapt en de grond na verbetering in gebruik genomen als akkerland.

De introductie van kunstmest (omstreeks 1880) stelde ook de zandboeren in staat om een voldoende vruchtbare bodem te genereren. Met de opkomst van de melkveehouderij zijn de weidegronden op de zandgronden sterk verbeterd.

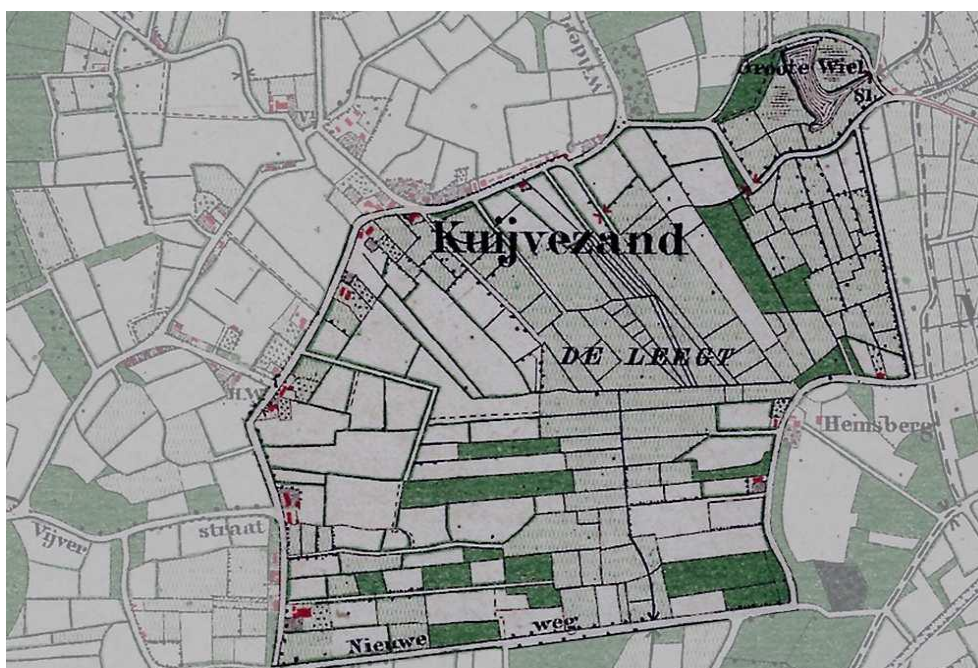
Niet-agrarische vormen van grondgebruik waren, naast het afgraven van veen, het winnen van leem en klei. Klei werd gewonnen ten behoeve van de baksteen- en dakpanfabricage. Hiervoor heeft men oude dekzandgronden afgegraven. Veel dorpen hadden een steen- of pannenfabriek. In sommige plaatsen stonden er zelfs meerdere. Leem werd gebruikt in pottenbakkerijen en in de bouw. Aan de noordkant van het zandgebied, op de overgang naar de zeekleipolders, lag een aantal leemgroeven.

### Perclering en verkaveling

Onder '*perclering*' verstaan we de wijze waarop het cultuurlandschap in percelen of gebruikseenheden is ingedeeld. De perclering is een belangrijke bron van informatie voor het verkrijgen van inzicht in de historische ontwikkeling van het landschap. De vorm van de afzonderlijke percelen geeft inzicht in de ontstaanswijze, '*Verkaveling*' betreft de verdeling van eigendommen over het landschap, waarbij ieder eigendom uit een of meerdere percelen bestaat. De aaneengelegen percelen vormen samen een kavel. Bij grootscheeps opgezette en georganiseerde ontginningswerken ontstonden vaak systematische perceelpatronen.

In een '*hoeveverkaveling*' zette men eigendommen uit die een oppervlakte van 1 'hoeve' hadden (ofwel 12 bunder, ca. 15 hectare). De hoeveverkaveling is typisch voor veengebieden en de perceelsgrenzen worden er meestal door sloten gevormd. In uitgeveende gebieden die niet tot wildernis vervielen en die nog niet ruilverkaveld werden, komt de smalle *strokenperclering* voor.

Op de oude akkers bij gehuchten was er vaak een verdeling in korte smalle percelen, gegroepeerd in blokjes. Onregelmatig gevormde percelen ontstonden bij de ontginning van resten woeste grond. Ruime en vlakke percelen zijn vooral te zien bij jonge heideontginningen en in de kleipolders waar een ruilverkaveling heeft plaatsgevonden (Leenders, 1996).



Afbeelding 5: Oud Gastel buurtschap Kuivezand; uitsnede topografische militaire kaart 1870 kaart 622

### 3.6 Grondgebruik in het zandgebied

Omstreeks 1850 bestond de zuidwestelijke regio van Noord-Brabant nog voor 35% uit woeste grond, met name heidevelden. Deze niet gecultiveerde gronden lagen grotendeels ten zuiden van de lijn Bergen op Zoom-Breda. Een klein deel van de woeste gronden werd ingenomen door stuifzand, broek- en moergronden. De natte broek- en moergronden lagen in de beekdalen en in de lagere delen van het zandplateau. Stuifzand was o.a. te vinden op de Hoge Rand in de omgeving van Woensdrecht en Huijbergen. Op de heidevelden en in de buurt van stuifzandcomplexen kwamen nog veel *vennen* voor, die meestal in groepjes bijeen lagen.

Grote delen van Zuidwest-Brabant kenden sinds het begin van de twintigste eeuw een gemengd grondgebruik van akkerland, weide en bos. Bossen van enige omvang lagen onder andere op de zandrug van Ossendrecht naar Halsteren. Ook was bos te vinden in de omgeving van Bosschenhoofd.

#### **Akkers en graslanden**

Op de hogere gronden liet men het vee grazen op de heide. Heide en andere woeste grond stonden bekend onder de naam *'vroente'*. Op deze vroente, die oorspronkelijk toebehoorde aan de graaf of hertog, mochten dorpelingen hun vee laten grazen, plaggen steken of zand halen. Turfsteken was hier echter beslist verboden, dat mocht alleen in de *'moeren'*, de veengronden. Voor het gebruik van de vroente als *'gemene grond'* betaalden de dorpelingen jaarlijks aan hun heer een vast bedrag. In de Franse tijd kregen de dorpsgemeenschappen veel woeste gronden in eigendom. Pas na 1800 startte de grootschalige ontginning en bewoning van de onvruchtbare heidegronden in het zandgebied. Met de komst van kunstmest in de tweede helft van de negentiende eeuw konden ook deze gronden beter in cultuur worden gebracht en werden voormalige bospercelen omgevormd tot bouwland.

Het bouwland heet in het Noord-Brabantse zandgebied: *'akker'*. Naast kleine akkers, bestaande uit één perceel, waren er ook grote akkercomplexen, waarin vele percelen lagen. Zo'n complex kon vaak tientallen hectaren groot zijn en droeg dikwijls de naam van het bijbehorende gehucht. De perceelscheidingen bestonden soms slechts uit smalle greppels en over de akker liepen meestal enkele voetpaden. Rondom de akker lag een haag. Dergelijke 'open' akkers zijn in het westen zeldzaam. Meestal is er sprake van akkercomplexen, verzamelingen van met heggen omgeven akkers. Zowel de haag als de combinatie van akker en haag heette in westelijk Noord-Brabant een *'heining'*. De omheining van een akker bestond in de regel uit struiken, meestal eik, die op basis van een zesjaarlijkse cyclus gekapt werden (eikenhakhout). Op deze wijze zorgden de boeren voor voldoende brand- en geriefhout. Tevens werden de akkers door deze houtwallen beschermd tegen de wind, zodat verstuiven kon worden voorkomen. Tegenwoordig zijn veel van de hagen en houtwallen uit het landschap verdwenen en vervangen door prikkeldraad.

Tot de producten die werden verbouwd behoorden rogge, boekweit, haver, aardappelen, zaadpurrie en klaver. Het vee leverde mest voor de van nature weinig vruchtbare landbouwgronden. Plaggenbemesting werd toegepast, waarbij de mest in de potstal werd vermengd met heide- of grasplaggen. Door dit proces telkens te herhalen ontstonden vruchtbare humeuze akkerbodems. Bij een dikte van 50 cm of meer worden deze aangeduid als *'oude bouwlanden'* of *'enkeerdgronden'*. De meest kapitaalkrachtige boeren lieten soms stadsmest aanvoeren (beer, vermengd met hardas en stadsafval).



### Tussen zand en klei

Langs de beken in de lager gelegen gebieden lagen smalle stroken beekklei op een venige ondergrond. Deze drassige gronden hadden van nature een begroeiing van *'broekbos'*, maar konden tot uitstekend hooiland worden omgevormd. De hooilanden waren belangrijk als leverancier van wintervoer voor het vee. Deze beekdalgronden of *'beemden'* werden op sommige plaatsen net als de akkers intensief bemest met humusrijk materiaal. De beemden gaven in juni een rijke hooioogst. De boer liet er ook wel zijn jongvee grazen. Het agrarisch bedrijf op de laagste gronden kon vanouds meer vee houden en dus meer grond ontginnen dankzij de verkregen mest, dan de boeren op de hogere zandgronden, die niet over dergelijk goed hooiland beschikten.

Soms werd in de beemden voor eigen gebruik door de boeren ook turf gestoken in turfputten (*'petgaten'*). Deze zijn nu moeilijk meer te herkennen, doordat ze vrijwel geheel verland zijn.

Ten noordoosten van Oudenbosch ligt de onverharde, noord-zuid getraceerde Poldersdijk (een voormalige zeedijk uit de vijftiende eeuw), met aangrenzend een complex van wielen, met aangelegde broekbosjes, graslanden en een molenplas. Ten zuidoosten van de dijk komen natte beemdgronden voor, die in gebruik zijn als kleinschalig verkaveld grasland met talrijke ontwateringssloten. Ze zijn op sommige plekken beplant met hakhoutbosjes. Tevens bevinden zich in dit gebied enkele veenputten, die een relict vormen van de turfwinning die hier in het verleden heeft plaatsgevonden.

De Hoevensche Beemden liggen ten noorden van Hoeven. Met *'beemden'* worden percelen hooiland aangeduid. In de watermaanden stonden de beemden vaak onder water. De beemden zijn tussen 1300 en 1500 grotendeels verveend. In 1409 stond de abt van Sint Bernaards de Hoevensche Beemden af aan de bewoners, die tegen betaling van een jaarlijkse cijns hier gebruik van maakten maken, op voorwaarde dat ze zouden zorgen voor een behoorlijke *'kadijk'*. Volgens de abt werd veel schade aan het gebied toegebracht door de *'moerdijkers'*, die het land *'moerden'*, oftewel het veen afstaken. Door het afsteken en ontgronden raakte het gebied steeds sneller overstroomd. De uitgifte ging dan ook gepaard met een verbod op zoutwinning en moeren of ontgronden. Na de bedijking werd het mogelijk om het gebied als cultuurgrond in gebruik te nemen, vooral voor de winning van hooi en gras.

Na 1940 hebben ingrijpende veranderingen plaatsgevonden, onder andere door stads- en dorpsuitbreiding, uitbreiding van de infrastructuur, aanleg van fabrieksterreinen, ruilverkaveling en landinrichting. Ten zuiden van Bosschenhoofd werd een klein vliegveld aangelegd (Seppe). Op de zandgronden ondergingen kleinschalig verkavelde graslanden een schaalvergroting. Onregelmatige perceelgrenzen van oude akkercomplexen werden rechtgetrokken. Een groot deel van de karakteristieke randbegroeiing (houtwallen, heggen en singels) werd geroid en vervangen door prikkeldraad. In de zeekleizone werd de verkaveling eveneens gerationaliseerd, met als gevolg nivellering en verlies aan historische informatiewaarde van het landschap (M.I.P. Regio Zuid West Brabant, 1990).

### 3.7 Grondgebruik in het kleigebied

De noordwestelijke zeekleipolders bestaan overwegend uit lichtere gronden, die na de grote overstromingen in de Late Middeleeuwen (veertiende en vijftiende eeuw) zijn bedijkt en ontgonnen. De meer zuidelijk gelegen polders en het zeekleigebied ten oosten van de lijn Moerdijk-Terheijden hebben wel van deze overstromingen te lijden gehad, maar de inrichting dateert hier nog goeddeels van voor die tijd. Met name in de oostelijke polders ligt op veel plaatsen nog veen onder de klei.

Deze relatief zware gronden waren minder goed ontwaterd, waardoor de oppervlakte grasland hier groter is. De bedrijfsvoering was er veelal gericht op veeteelt. Enkele polders, onder meer ten zuiden van Moerdijk, waren praktisch geheel in gebruik als weidegrond. De verkaveling van deze gebieden was typerend voor een veenontginningslandschap: kleinschalig met afwisselend regelmatige en onregelmatige stroken.

Het bodemgebruik van de zuidelijke polders in de omgeving van Steenbergen en Oud Gastel kenmerkte de overgang van klei naar zand. De hogere delen werden als bouwland en de lagere als grasland gebruikt. De laatmiddeleeuwse verkaveling bestond uit een tamelijk kleinschalige verdeling in weinig regelmatige blokken en stroken.

De dekzandgronden binnen de regio, ten zuiden van de zeekeleigordel, waren evenals de overgangsgroonden afwisselend in gebruik als bouwland en weiland. De verkaveling was echter veel onregelmatiger en kleinschaliger van aard. Een deel was bebost. De ontginning dateert hier vanaf de Hoge Middeleeuwen (1000-1200). De belangrijkste bedrijfsvorm was die van het gemengd bedrijf. Waar de verkaveling een regelmatiger karakter vertoont, is dit vaak terug te voeren op laatmiddeleeuwse verving, zoals onder Steenbergen.

Op de zeekeleigronden overheerste de akkerbouw. Gemengd bedrijf kwam er maar weinig voor. De belangrijkste landbouwproducten waren tarwe, meekrap, aardappelen, vlas en koolzaad. In het westelijk deel van het zeekeleigebied lag het percentage akkerland hoger dan in het oostelijk deel. Dit hield verband met de slechtere ontwatering en de mindere bodemkwaliteit van het oostelijk deel. De verkaveling van de akkergronden bestond uit regelmatige blokken en stroken.

Grasland was vooral te vinden in de lagere delen van de polders en langs de kreekbeddingen. Een deel hiervan was in gebruik als weidegrond. Langs de riviertjes lagen graslandgronden die voor de melkveehouderij en als hooiland werden gebruikt. Buitendijks lagen gorzen en nog onbegroeide slikken, die nog niet in percelen waren verdeeld.

Hoewel er in het noordwesten van Brabant gedurende de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw nog enig nieuw land werd ingepolderd, onderging het areaal cultuurland in het zeekeleigebied hierdoor relatief weinig uitbreiding. Belangrijker waren de veranderingen in bodemgebruik en bedrijfsvoering op de reeds eerder ingepolderde gronden. Zo verdween in de jaren 1870-1890 de *meekrapcultuur* uit dit gebied. De wortels van de meekrapplant leverden de grondstof voor het roodbruin verven van textiel. Door stagnatie in de katoenproductie en vooral door de ontwikkeling van synthetische verfstoffen was de teelt van dit gewas omstreeks 1885 zo goed als verdwenen. De naam Stoof voor een buurtschap nabij Oud Gastel verwijst naar de meekrapteelt. Met de meekrapteelt verdwenen ook de meestoven. Een herinnering aan de vroegere meekrapteelt vormt nog de naam gedurende de carnavalstijd van Stampersgat: dit dorp heet dan Meekrapdorp. In dezelfde periode kwam tevens een einde aan de koolzaadteelt, onder meer omdat voortaan minerale petroleum en gas voor verlichting werden gebruikt.

Het verdwijnen van deze gewassen werd gecompenseerd door de snelle opkomst van de teelt van suikerbieten. Door overheidssteun voor suikerfabricage uit beetwortels (in de vorm van een gedeeltelijke vrijstelling van accijns in 1858) kreeg de verbouw van suikerbieten een belangrijke stimulans. De lage graanprijzen tijdens de grote landbouwcrisis in de jaren tachtig van de negentiende eeuw droegen eveneens bij aan deze snelle opkomst.

De voorkeur voor Noordwest-Brabant hield verband met de aanwezigheid van goede landbouwgronden en vooral ook de aanwezigheid van voldoende water, dat niet alleen van belang was voor het transport van het product, maar ook vanwege de juiste kwaliteit om in de suikerfabricage te gebruiken. De eerste bietsuikerfabriek in Nederland werd in 1858 in Zevenbergen geopend. Ook in Steenbergen, Dinteloord, Oud Gastel en Standdaarbuiten verrezen suikerfabrieken. Vanwege deze concentratie kreeg Noordwest-Brabant samen met Zeeland de naam van 'Suikerhoek'. De *beetwortelfabriek Sint Antoine* heeft gefunctioneerd van 1890 tot 1934. Voor het personeel werden huizen gebouwd aan de Sint Antoinedijk. De twee grote panden voor de directie en een aantal kleinere voor het kantoorpersoneel zijn nog aanwezig. De kleine arbeiderswoningen zijn inmiddels verdwenen.

In 1872 werd door de firma Daverveldt, Binck & Co de derde suikerfabriek van Oudenbosch langs de haven gebouwd, op de locatie van het turfhoofd aan de westzijde van de haven (buurtschap Schans). Deze fabriek heeft tot 1917 gefunctioneerd. Kort na de Tweede Wereldoorlog is het gebouw, dat toen als vlasfabriek in gebruik was, afgebrand. De restanten van deze fabriek staan nog langs de Standdaarbuitensedijk. In de overgebleven delen zijn diverse bedrijven gevestigd



Afbeelding 6: Oud Gastel, voormalige suikerfabriek St. Antoinedijk

Een andere ontwikkeling was de uitbreiding van de tuinbouw in zuidwest-Brabant. Ten westen van de lijn Moerdijk-Terheijden kwam vooral de fruitteelt op, met name op de kalkrijke zavelgronden in de omgeving van Willemstad en Fijnaart. Aangezien het grootste deel van het areaal tuinbouwgronden deel uitmaakte van bestaande akkerbouwbedrijven, bracht deze ontwikkeling geen grote veranderingen teweeg in de verhouding tussen akkerland en grasland. Op de zuidelijk gelegen zandgronden werd het resterende bos onder Steenbergen en Oud Gastel grotendeels gekapt, waardoor de oppervlakte cultuurgrond toenam. In de omgeving van Oudenbosch vinden we boomkwekerijen.

Hoewel het Brabants Kleigebied tot op heden zijn agrarisch karakter behouden heeft, hebben zich na 1940 enkele ontwikkelingen voorgedaan die van invloed zijn geweest op het grondgebruik. Binnen het westelijk deel van het zeeleigebied heeft de uitbreiding van de tuinbouw (fruitteelt) zich versneld voortgezet. Akkerbouw bleef hier echter de belangrijkste plaats innemen. In het oostelijk deel zijn de melkveehouderij en de zuivelbereiding meer op de voorgrond getreden. De overschakeling op motortractie heeft ervoor gezorgd, dat kuilgras in de plaats kwam voor hooi als veevoer en dat spoedig een einde kwam aan de hooibouw.

Een zeer belangrijke en voor de landschappelijke afwisseling nadelige ontwikkeling vormde het proces van ruilverkaveling of landinrichting. Praktisch het gehele zeekleigebied heeft hierdoor een ingrijpende schaalvergroting ondergaan. De blokverkaveling van de westelijke polders maakte daarbij plaats voor een indeling in grote rechthoekige percelen of stroken. De kleinschalige strokenverkaveling van het oostelijk deel bleef ook niet onaangetast. Door kavelvergroting is nog slechts op enkele plaatsen de oude middeleeuwse veenverkaveling herkenbaar. Ook de zandgronden langs het zeekleigebied werden herverkaveld. Verder eisten nieuwe stads- en dorpsuitbreidingen de nodige ruimte op.

Tussen Klundert en Moerdijk werd langs het Hollandsch Diep een zeer omvangrijk industrieterrein met een aantal insteekhavens aangelegd. De zestiende-eeuwse polderverkaveling verdween onder het opgespoten zand. De toename van het autoverkeer vormde de aanleiding tot de aanleg van enkele auto(snel)wegen die het zeekleigebied in de lengte en in de breedte doorsnijden. Tenslotte werd na 1940 een tweetal nieuwe waterwegen gegraven, te weten de Schelde-Rijnverbinding en het Mark-Vlietkanaal (M.I.P. Regio Brabants Kleigebied, 1990).

### 3.8 Nederzettingsontwikkeling

Van de oudste bewoning is weinig bekend. Het karakter van de occupatie in de Vroege Middeleeuwen kan het best beschreven worden als sporadische kleine ontginningseilandjes. In de Karolingische periode (750-1000) zette de geleidelijke en trage occupatie van de streek door. Bewoning is bekend van de Hoge Rand van Bergen op Zoom en op de zandopduikingen (donken) langs de Mark. Schriftelijke gegevens uit deze periode zijn schaars. De oudste plaatsnamen dateren wel uit deze periode. Zonzele en Vlassele bij Terheijden kunnen al oude plaatsnamen zijn. (Leenders, 1996).

De aanwezigheid van uitgestrekte veen- en moerasgronden maakte het gebied te nat om in gebruik te nemen. Op de hogere en droge plekken treffen we dan ook de oudste nederzettingen aan. Na 1200 raakte de bewoning van het gebied in een stroomversnelling dankzij de turfontginning. Bij de nieuwe dorps- of gehuchtstichtingen zijn er enkele die een zekere planmatige aanleg vertonen.

We kunnen onderscheid maken in: bewoning van het zandgebied (I), bewoning van het voormalige veengebied (II), bewoning op de overgangszone van zand naar klei (III) en bewoning van het kleigebied (IV). De vijfde categorie, bewoning in het rivierkleigebied, komt binnen de gemeente Halderberge niet voor.

#### **I Bewoning van het zandgebied**

De oudste nederzettingen liggen in dat gedeelte van het huidige zandgebied, dat vroeger niet door veen overdekt is geweest. Een agrarisch gehucht of nederzetting bezat een eigen akker, eigen beemden en een stuk 'gemene gronden', die gezamenlijk konden worden gebruikt.

#### **II Bewoning van het voormalige veengebied**

De ontginning van het veen en de daarmee gepaard gaande bewoning heeft wel sporen nagelaten in het landschap. De dorpen en gehuchten in het voormalig hoogveengebied kunnen we aanduiden als '*veenhoevennederzettingen*'. De eerste fase van deze nederzettingen werd veelal gekenmerkt door akkerbouw op veen. De structuur van de bebouwing was lintvormig, met haaks daarop een strokenverkaveling. Nadat de landheer concessies had verstrekt tot turfwinning, werd in enkele eeuwen tijd praktisch alle veen afgegraven. Op het onderliggende zand diende men na afloop van de vervening opnieuw een bestaan op te bouwen.

De lineaire structuur werd daarbij meestal wel gehandhaafd. De strokenverkaveling werd vervangen door een opdeling in blokken.

### III De overgangszone van zand naar klei

Langs de noord- en westrand van het zandgebied liggen smalle overgangszones naar de zee-kleigronden. De nederzettingen liggen hier op enigszins hellend terrein. Vanwege een van oorsprong vermoedelijk systematische lineaire opzet, noemt men dit ook wel '*randhoeven-nederzettingen*'. De boerderijen zelf lagen langs de weg, midden op hun grondbezit. Het bouwland lag op zand, het weiland op klei. Een voorbeeld van dit type is Hoeven. Veel randhoevennederzettingen hebben zwaar te lijden gehad van oorlogsverwoestingen, met name in de zestiende eeuw. Soms bleef een sterk uitgedunde buurt over. Bij herbouw van de dorpen concentreerde men deze vaak rond een bepaald punt, bijvoorbeeld de kerk of een molen.

### IV Bewoning van het kleigebied

De bebouwing in de kleipolders is van een heel ander karakter dan de bebouwing in het zandgebied. De dijken vormden daarbij vaak het aanknopingspunt. Vooral op punten waar twee dijken op elkaar aansloten, ontstonden gehuchten. Daarnaast werden opzettelijk dorpen gesticht. Deze vertonen een min of meer vaste plattegrond en hebben een karakteristieke ligging. Agrarische bebouwing komt in deze kernen nauwelijks voor. Ze liggen vaak op een punt waar een kreek is afgedamd. De oeverwallen langs de kreek vormden een gunstige locatie om te wonen, terwijl het buitendijkse deel van de kreek als haven kon worden benut. Veel van de oudste polders lagen op eilanden en waren slechts over het water bereikbaar. Ook werden agrarische producten via de haven afgevoerd. Het binnendijkse deel van de kreek kon worden gebruikt voor afwatering van de polder.

De boerderijen werden gebouwd op de bijbehorende grond en kwamen daardoor verspreid in de polder te staan. Als de kavel grensde aan een kreek met duidelijke oeverwallen, werd de boerderij bij voorkeur op de oeverwal geplaatst. Op deze iets hoger gelegen plekken kwam de minste wateroverlast voor. Boerderijen staan ook wel aan de dijk, of aan de andere ontsluitingen. Ligging aan de landzijde van de buitendijk had het voordeel van de korte afstand tot de gorzen, waar het vee kon worden geweid. De bermsloot achter de dijk zorgde daarbij voor een goede ontwatering (Renes, 1985).

Bij *dijknederzettingen* is de bebouwing tegen het talud van een dijk gebouwd. De huizen staan in lintbebouwing langs de dijk, vaak met een onderhuis aan de voet van de dijk. Bij zeedijken stonden de dorpswoningen en boerderijen langs de binnenkant van de dijk. Na aandijking werd uitbreiding van het dorp aan de andere zijde mogelijk. De dijkdorpen hebben een lineaire plattegrond zonder duidelijk centrum.

De dorpen werden vaak opgezet volgens een vast plan, waarbij loodrecht op de dijk een brede straat werd aangelegd, de voorstraat. Deze eindigde in een kerkring: een ringvormige – later rechthoekige – straat waarbinnen de kerk stond. Aan de voorstraat bevonden zich de belangrijkste huizen, vaak aaneengesloten. De voorstraat was extra breed om het houden van een markt mogelijk te maken. Twee parallelwegen, de achterstraten, ontsloten de erven van deze huizen aan de achterzijde. Omdat dit dorptype voor het eerst is beschreven voor het eiland Flakkee, waar het waarschijnlijk werd ontwikkeld, wordt dit wel het '*Flakkeese type*' genoemd. Het verspreidde zich met de voortgang van de inpolderingen. Ook de dorpen die in de nieuwe polders in westelijk Noord-Brabant werden gesticht, zijn van dit type. Van het hoofdtype zijn een aantal varianten afgeleid. (Renes, 1985).

Het verdronken dorp Nieuw Gastel, dat was gesitueerd aan de zuidoever van de Mark ongeveer ter hoogte van de Schansweg, was het enige voorbeeld van een Flakkees dorp binnen de huidige gemeente Halderberge.

## 3.9 Infrastructuur

### Verkeer

Op de vroeg ontgonnen zandruggen bestond een dicht wegennet van onverharde landwegen. Het wegtracé werd meestal bepaald door elementen in het landschap, zoals het verloop van zandruggen, beekdalen of verkavelingspatronen. Alleen de wegen over heidevelden hadden een kaarsrecht verloop. In de kleigebieden in het noordwesten volgde het wegtracé de kruinen van polder- of rivierdijken. Oudere, onverharde interlokale wegen verbonden in Zuidwest-Brabant Antwerpen met Roosendaal, Dinteloord, Bergen op Zoom, Willemstad en – via het Moerdijkse veer – met Rotterdam. In de omgeving van Hoeven is een deel van de oude verbinding van Antwerpen via Breda naar Moerdijk nog terug te vinden als de Antwerpse Postbaan (Michels, 1993).

Het patroon van *wegen, paden en straten* is meestal kenmerkend voor de oorspronkelijke structuur van een stad of dorp. Het oorspronkelijke straten- en wegennet blijft vaak geheel of gedeeltelijk herkenbaar. Dit patroon hangt ook samen met de geschiedenis van een stad of dorp. Aan de hand van het verloop van wegen en paden is het mogelijk, het landschap te analyseren. Het verloop van wegen, paden, gangen, stegen en straten vertelt iets over het alledaagse leefpatroon door de eeuwen heen. (Van den Eerenbeemt, 2004).

### Wegen

*‘De straten in de kom van de groote gemeenten niet medegerekend, waren omstreeks 1839 in Brabant geen andere kunst- of verharde wegen aanwezig, dan de groote Rijkswegen, die de voornaamste plaatsen uit de eigen provincie onderling en met die van de naburige gewesten verbond.’* (citaat: H. van Schevichaven in het Gedenkboek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 1897).

In 1897 was die situatie inmiddels drastisch veranderd, mede dankzij het ontstaan van de nieuwe staat België in 1839. Daardoor kwam de provincie Noord-Brabant strategisch aan de rand van het land te liggen. De rijkswegenaanleg werd van militair belang. Ingenieur Van Schevichaven kon dan ook trots melden; *‘Het net der kunstwegen in de provincie Noordbrabant nadert zijne voltooiing; van de 184 (!) gemeenten zijn nog slechts een drietal, en natuurlijk de kleinste en minstvermogende, niet aan het wegennet aangesloten’*. Naast de rijkswegen lagen er toen ruim 760 km aan provinciale verharde wegen, waarvan zo’n 210 km bestond uit klinker- en bijna 70 km uit keiwegen. De overige waren grind- en steenslagwegen.

De aanleg van wegen was tot aan de Franse Tijd vooral een zaak van de steden en waterschappen geweest. Over het algemeen waren de wegen onverhard. Ze volgden de lijnen van het landschap. De *keiweg* was een nieuwe ontwikkeling. Deze werd aangelegd via een nieuw tracé, dat kaarsrecht door het landschap liep. De wegberm werd aan weerszijden met bomen beplant. Tijdens de aanleg werden vaak kerktorens als richtpunt genomen. Dit worden wel *‘Napoleonswegen’* genoemd. Het waren de snelwegen van die tijd. Het militaire belang stond daarbij voorop.

Koning Willem I nam de wegenplannen van Napoleon over en paste ze aan de nieuwe situatie van een Nederlands-Belgisch koninkrijk aan. Noord-zuid verbindingen bleven van groot belang. Zo stond in 1816 o.a. de wegverbinding van Willemstad via Steenberg en Bergen op Zoom naar Antwerpen gepland. Provincie en gemeenten lieten eveneens wegen aanleggen en ontvingen daarvoor subsidie.



Door geldgebrek moest de koning noodgedwongen zijn ambitieuze wegenplan beperken. Omdat keien hier moesten worden ingevoerd en de aanleg van een bestrating veel geld kostte, stagneerde de aanleg soms. De keien (ook wel *kinderkopjes* of *kasseien* genoemd) vormden een duurzame wegverharding. Ze waren buitengewoon slijtvast, vergden weinig onderhoud en bleken bestand tegen zwaar verkeer (al gleden de paarden er soms wel op uit). De keien waren afkomstig uit Belgische of Duitse steengroeven en werden speciaal op maat gemaakt.



Afbeelding 7: Stampersgat, Brugstraat

Als alternatief voor keien kwam in Nederland de *klinkerweg* veel voor op de grote en doorgaande wegen. De klinkers werden gebakken in de steenfabrieken, met name langs de grote rivieren en verschilden van maat afhankelijk van de streek. In tegenstelling tot de keienwegen vergden klinkerwegen veel onderhoud. Ze waren niet goed bestand tegen zwaar verkeer. Ook verschilde de kwaliteit nogal. De toename van het goederenvervoer door de industrialisatie vergde betere wegen. Vanaf omstreeks 1900 werd daarom al met methoden geëxperimenteerd om de weg in aanleg te verbeteren, zoals het inwalsen van steenslag en grind. Er verschenen nu ook fietsstroken. Tot de belangrijkste provinciale wegen kan o.a. een klinkerweg worden gerekend van Geertruidenberg naar Willemstad, Zevenbergen, Klundert en Oudenbosch. Op een aantal deeltrajecten lagen keien.

Met de komst van de auto moest opnieuw het wegdek worden aangepakt; de keienwegen raakten in onbruik en klinkers werden niet langer voor de grote doorgaande wegen gebruikt. Van de vele kilometers keiweg zijn nu nog slechts stukjes terug te vinden, vrijwel altijd voorzien van klinkerstroken en omzoomd door bomen. Laten we er zuinig op zijn!  
(Ten Horn-van Nispen, 2004)

In 1926 gebruikte men gebitumineerde steenslag als wegverharding. Zeven jaar later waren alle Brabantse steenslag- en grindwegen geasfalteerd. In 1927 werd het eerste Rijkswegenplan vastgesteld. Dit hield onder meer in, dat het verkeerswegennet werd uitgebreid met bruggen. Zo werd in 1936 de Moerdijkbrug over het Hollandsch Diep aangelegd, ter vervanging van het pontveer bij Moerdijk. Nog vóór de Tweede Wereldoorlog werd de eerste betonweg bij Hoeven geopend (Michels, 1993).

## Waterwegen

Van oudsher is Noord-Brabant arm geweest aan bevaarbare waterwegen. De oude smalle turfvaarten waren slechts bevaarbaar voor schuiten met een geringe diepgang. De turfvaarten dateren uit de periode 1250-1750 en dienden voor het vervoer van turf naar plaatsen waar de turfschuiten hun vracht konden overladen op waterschepen met meer diepgang. Restanten van turfvaartstelsels zijn onder meer nog te vinden in de omgeving van Bosschenhoofd, Hoeven en Oudenbosch. Veel turfvaarten zijn na de afloop van de vervening vervallen. Van enkele verdwenen vaarten is het tracé nog herkenbaar in de vorm van een weg.

In het westen konden niet te zware schepen wel de Mark, Dintel en Vliet opvaren. Vooral tijdens de bietencampagnes van de suikerfabrieken werden de vaarwegen druk gebruikt. Tussen 1913 en 1915 werd het Markkanaal aangelegd, in 1983 het Mark-Vlietkanaal.



Afbeelding 8: Stampersgat, Witte Brug

Om de waterhuishouding van rivieren, kanalen en waterlopen te kunnen beheersen, is een groot aantal kunstwerken nodig. Dijken en kaden beheersen de waterstroom, stuwen en sluizen houden het water op de juiste hoogte en in de polders bemalen molens en gemalen het overtollige water. Op plaatsen waar het landverkeer hinder ondervindt van het water, worden bruggen, tunnels, viaducten, dammen of duikers gebouwd. Ook waar spoorwegen of verkeerswegen elkaar kruisen, kunnen dergelijke kunstwerken uitkomst bieden.

Door de kennis van nieuwe technieken en materialen trad in de negentiende eeuw schaalvergroting op. Bakstenen sluizen werden vervangen door betonnen exemplaren; poldermolens door stoomgemalen, die op hun beurt weer plaats maakten voor diesel- en elektrische gemalen. In de periode 1900-1930 werden verschillende veerpontjes vervangen door bruggen. Door het steeds zwaarder wordende verkeer moest in de eerste helft van de twintigste eeuw al een aantal oudere oeververbindingen worden vervangen.



Het Lamgat komt als toponiem al voor in de veertiende eeuw. Het is sinds mensenheugenis gekoppeld aan de verbinding over de Mark tussen Hoeven en Zevenbergen. Het recht om veren aan te leggen en te exploiteren, was in de Late Middeleeuwen in Hoeven en in de Sint Maartenspolder voorbehouden aan de abt van de Sint Bernaardsabdij. Van dat recht deed hij in 1564 afstand ten gunste van de Markies van Bergen op Zoom. Het veer is na 1572 uit de vaart genomen. De markies was overigens ook eigenaar van verschillende andere veren in de omgeving, zoals dat van Standdaarbuiten aan de Mark, van Heer Jansland (Nieuw Gastel) aan het Barlake en van het Veer van Oudenbosch. Het Lamgatse Veer was aanvankelijk nog opgenomen in de postroute van Amsterdam naar Antwerpen, maar verloor zijn betekenis aan het eind van de achttiende eeuw. Nu is hier een brug voor fietsers en wandelaars over de Mark.

### Dijken en kaden

Deze categorie betreft de nog bestaande dijken die in de middeleeuwen zijn aangelegd. Doordat het merendeel van de oude polders ten tijde van de Sint Elisabethsvloed overstroomde en verloren ging, is het aantal middeleeuwse dijken beperkt. Dijken van deze ouderdom komen voor ten zuiden van Steenberg (de Groenedijk, Boemdijk en Kruislandse Dijk), ten oosten van Oudenbosch (Hoge Koedijk, Goudbloemsedijk en Poldersdijk) en ten zuidoosten van Zevenbergen (Zuiddijk). Dijken liggen rond de polders in het noorden van de regio Zuidwest-Brabant en in het Brabantse Kleigebied. Kaden treft men aan langs waterlopen, zoals langs de Kibbelvaart en de Laaksevaart (M.I.P. regio Zuid West Brabant, 1990). De oudste polders in de regio Zuidwest-Brabant zijn te vinden ten zuiden van de Mark. Deze gronden zijn ook na de catastrofale Sint Elisabethsvloed van 1421 en latere vlooden in gebruik gebleven.

Rondingen in een dijktracé wijzen op oude dijkdoorbraken. Dikwijls is hier nog een waterpartij in de vorm van een zogenaamd 'wiel' te vinden. Een wiel is het restant van een oude dijkdoorbraak, waar het binnenstromende water een diepe kolk heeft uitgeschuurd. Herstel van het oude dijktracé werd daardoor vaak bemoeilijkt. Daarom werd de nieuwe dijk vaak om het wiel aangelegd.



Afbeelding 9: Hoeven, wielen aan Poldersdijk (topografische kaart 1910)

Ondanks het feit dat wielen in de loop der tijd vaak zijn gedempt of verland, is in het beloop van een dijk nog vaak de plaats van de vroegere dijkdoorbraak herkenbaar (op de cultuurhistoriekaart zijn deze locaties aangeduid als: wiel nog herkenbaar in het dijktracé).



*Afbeelding 10: Hoeven, Zandwiel bij Poldersdijk*

De dijken van de polders ten westen van de pleistocene hoge zandrug van de Brabantse Wal dateren van na de zware stormvloed uit de zestiende eeuw. Met name in 1570 ging in deze omgeving veel land verloren. In de zeventiende eeuw werd nieuw land aangewonnen, onder andere ten westen van Woensdrecht en Ossendrecht.

### **Inpolderingen**

De gorzen ten zuiden van de Mark waren door de voortdurende overstromingen, waarbij rivierklei werd afgezet, langzamerhand droog komen te liggen. In 1483 gaf abt Martinus van de Sint Bernaardsabdij deze aangeslibde gronden uit ter bedijking. Naar de patroonheilige van de abt werd het ingedijkte land de Sint Maartenspolder genoemd. De Goudbloemsedijk ligt tussen de Sint Maartenspolder en de Mark. De vijftiende-eeuwse dijk bereikt een hoogte van 3,2 meter. Aan de zuidelijke zijde wordt de Sint Maartenspolder begrensd door de Hoge Koedijk. Dit dijklichaam stamt vermoedelijk uit 1460, toen de aangrenzende polder Oude en Nieuwe Landen te Oudenbosch bedijkt werd. Een zandpad voert over deze 2,4 meter hoge dijk. In het oosten van de Sint Maartenspolder omgeeft een laag dijklichaam het achter de poldermolen gelegen boezemwater. De Sint Maartenspolder wordt ontwaterd door de Poldervliet, die in noordoostelijke richting naar de buiten gebruik zijnde watermolen stroomt. Nabij de watermolen van de Sint Maartenspolder heeft sinds het einde van de negentiende eeuw in de Beemden een stoomgemaal gefunctioneerd, dat het water naar de Mark maalde. Het stoomgemaal is in de jaren dertig van de vorige eeuw vervangen door een elektrisch gemaaltje. Van beide resteert niets. Van de twee polderwindmolens staan de stenen rompen nog overeind. De oude watermolen c.q. het voormalig gemaal – later restaurant ‘De Oude Watermachine’ – is helaas door brand verwoest.

De Hoevensche Beemden worden voor een deel omgeven door in oorsprong middeleeuwse dijken. De Poldersdijk is aangelegd in de periode tussen 1409 en 1483, toen de Hoevensche Beemden ter bedijking werden uitgegeven. De dijk bereikt een hoogte van 1,9 meter +NAP. Aan de westelijke zijde liggen twee groepen wielen. Tussen Hoop en de Suikermans Maden in de Hoevensche Beemden resteert op het grondgebied van Hoeven een klein deel van de eveneens middeleeuwse kaden van de Laaksche Vaart. Op het meest oostelijke punt heeft de kade een hoogte van 2,1 meter +NAP.

### **Spoorwegen**

De komst van de trein in de tweede helft van de negentiende eeuw betekende een belangrijke verbetering in de ontsluiting van verschillende tot dan toe vrij geïsoleerd gelegen gebieden. Vóór 1940 was het spoorwegennet zelfs veel dichter dan tegenwoordig, met meer stations.

In die tijd kon men via trein en tram in nagenoeg elk Brabants dorp komen. Een van de oudste spoorlijnen in het land, aangelegd tussen 1844 en 1845 als verbinding van de havensteden Rotterdam en Antwerpen, liep over Brabants grondgebied. Het spoortraject Roosendaal-Oudenbosch werd geopend in 1854, evenals de verbinding naar Zevenbergen. De stationsgebouwen werden volgens een vast bouwplan aangelegd. Een typisch voorbeeld daarvan vormt het stationsgebouw aan de Stationsstraat 9 te Oudenbosch en het station met dienstwoning aan de Pastoor van Breugelstraat 138/Margrietstraat te Bosschenhoofd (de voormalige in 1884 gebouwde spoorweghalte Seppe). Beide panden zijn aangewezen als Rijksmonument.



*Afbeelding 11: Oudenbosch, station*

Vanuit Breda werd het in 1866 mogelijk om over Zevenbergschen Hoek naar Moerdijk te reizen. Bij Moerdijk kon men per veerboot verder naar Dordrecht en Rotterdam. Vanuit Roosendaal werd in 1855 een zijlijn voltooid naar Breda. Ten zuiden van Bosschenhoofd en Hoeven lagen stopplaatsen, die echter niet lang hebben bestaan. De stopplaatsen in Bosschenhoofd en Hoeven zijn na de Tweede Wereldoorlog opgeheven. In 1872 kwam de spoorbrug over het Hollandsch Diep gereed. Het werd in dat jaar ook mogelijk om via de stations Wouw en Woensdrecht over de Kreekrakdam naar Goes, Middelburg en Vlissingen te reizen. Het station van Woensdrecht is nog vóór 1940 buiten gebruik gesteld.

### **Tramwegen**

Als voorziening in de toenemende behoefte aan interlokaal gericht vervoer vormde de tram een geschikte oplossing. Met name in het zuidwesten van Noord-Brabant ontstond een dicht net van buurtspoorwegen, veelal gefinancierd met Belgisch kapitaal. Omstreeks 1920 werd al ruim 400 kilometer tramweg in Noord-Brabant geëxploiteerd. In 1892 voerde een tramtracé van Roosendaal over Gastelsveer naar Steenbergen.

Ook liep er een tramlijn van Oud Gastel via Stampersgat en Fijnaart naar Willemstad. Op 15 december 1906 werd deze tramlijn geopend door de Zuid-Nederlandsche Stoomtramweg-Maatschappij (ZNSM) tussen Oud Gastel en het station van Willemstad.

De tramlijnen volgden meestal bestaande wegtracés, waardoor de ruimtelijke impact beperkt bleef. Alleen als het tracé over heide of andere ‘woeste gronden’ voerde, werd een nieuwe spoorverbinding aangelegd.



De tram speelde destijds ook een grote rol in het goederenvervoer. In 1900 werd voor het vervoer van suikerbieten tussen Steenberg en Nieuw-Vossemeer – en vandaar naar Schouwen-Duiveland – een goederenlijn aangelegd, die tot de watersnoodramp van 1953 uitstekend heeft gefunctioneerd. Omstreeks 1925 begon de tram meer en meer terrein te verliezen aan de meer efficiënte bus- en vrachtwagendiensten. De ruim zeventig particuliere busmaatschappijen werden nog vóór de Tweede Wereldoorlog deels verenigd in de Brabantsche Buurtspoorwegen en Autodiensten BBA (Michels, 1993).

### 3.10 Verdedigingswerken

Het landschap heeft altijd een grote invloed gehad op de verdediging. Grotendeels ontoegankelijke moerasachtige gebieden vormden een uitstekend verdedigingsmiddel. Onze voorouders maakten daarvan gebruik door dit landschap om te vormen door het aanleggen van eenvoudige wallen, het bouwen van muren en torens en kleine vestingen. Naarmate de technische mogelijkheden verbeterden, kwamen er sterkere torens en forse bastions. Vanaf de Late Middeleeuwen maakte men gebruik van linies en stellingen: lange linten van verdediging, combinaties van forten, schuilplaatsen, kanalen, inundaties met de daarbij behorende sluizen en waterwerken. Linies vormden vernuftige resultaten van militaire- en waterstaatkundige samenwerking. De mogelijkheden die het landschap bood, werden daarbij nog steeds benut.

#### *Vestingwerken*

Doel van de vestingbouw tot circa 1650 was het versterken van steden, die bestuurlijk, strategisch of economisch gezien van belang waren, zoals Breda en Bergen op Zoom. De verdedigingswerken die in Noord-Brabant zijn aangelegd, waren altijd aan de noord- en westgrens van de provincie geconcentreerd. Tot in de twintigste eeuw dachten politici en bevelhebbers, dat het aldaar aanwezige water, mits op de juiste wijze gebruikt, de vijandelijke opmars zou kunnen stoppen.

#### *Verdedigingslinies*

In de zeventiende eeuw kwam het accent meer te liggen op de aanleg van verdedigingslinies. Onder een '*linie*' wordt verstaan: een ongeveer lineair stelsel van doorgaande, aaneengeschakelde of anderszins samenhangende verdedigingswerken. Vaak zijn daarbij hindernissen aangebracht in de vorm van grachten of inundaties. In de twintigste eeuw werden ook tankhindernissen, mijnenvelden en prikkeldraadversperringen toegepast.

Heeft het stelsel van verdedigingswerken een min of meer permanent karakter, dan spreekt men van een '*stelling*'.

*'Inundatie'*, het onder water zetten van het land, bijvoorbeeld door een dijk door te steken, was eeuwenlang een veel toegepaste tactiek in tijden van oorlog. Het doel was een onbegaanbaar en onbevaarbaar terrein te creëren om de vijand tegen te houden (Stichting Menno van Coehoorn, 1999).

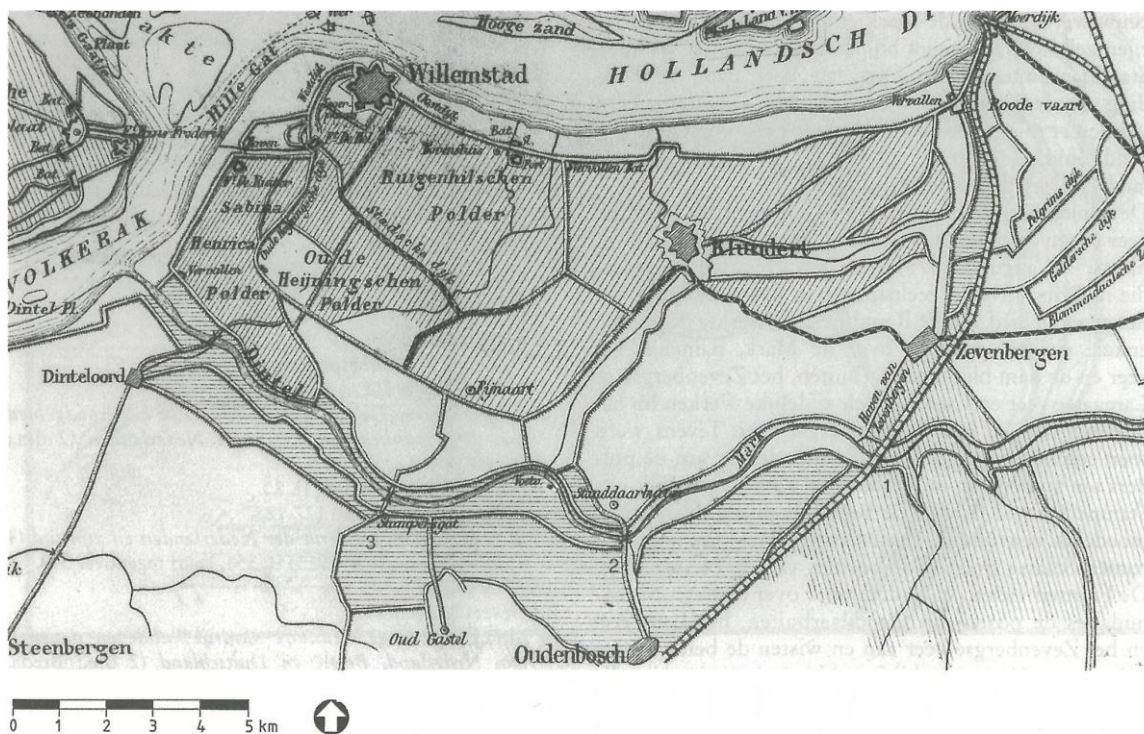
In West-Brabant worden de volgende linies onderscheiden:

- a) de linie van Mark en Dintel
- b) de Zuider Frontier
- c) de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak

### a) de linie van Mark en Dintel

De functie van deze linie in de zeventiende en achttiende eeuw was de bescherming van het gebied ten noorden van de Mark en Dintel, in die tijd de zuidflank van Holland, tegen een aanval uit het zuiden. Oorspronkelijk bestond de linie uit een reeks 'schansen' (eenvoudige aarden verdedigingswerken), die later zijn vervangen door en aangevuld met 'batterijen' (een aantal stukken geschut van gelijk type in één organisatie en onderling vuurverband), die gedekt werden door vrijwel aaneengesloten inundatievelden. De batterijen bij het Lamgatse Veer, de batterijen bij Standdaarbuiten en het fort Willem bij Stampersgat maakten deel uit van deze linie. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw lagen bij Gastel en Oudenbosch enkele schansen. Het huis Bovendonk te Hoeven kende zelfs een vaste militaire bezetting. Van 1583 tot circa 1610 stond een deel van de polders op de zuidoever van Mark en Dintel onder water. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werden deze gebieden opnieuw ingedijkt. Gedurende de belegeringen van Breda in 1625 en 1627 werd de polder Heer Jansland ten noorden van Oud Gastel weer geïnundeerd. Als gevolg van deze langdurige inundaties verdween het dorp Nieuw Gastel definitief van de kaart.

Na de Vrede van Munster (1648) werd de linie afgestoten. Begin achttiende eeuw is de linie nog korte tijd in gebruik geweest tijdens de Spaanse Successie-oorlog. In 1747 bij het beleg van Bergen op Zoom door de Fransen werd de polder Heer Jansland opnieuw onder water gezet. In de loop van de achttiende eeuw ging de linie deel uitmaken van de Zuider Frontier. De inundatielinies langs de Eendracht en langs de Mark en Dintel waren in de tweede helft van de negentiende eeuw al duidelijk in verval.



Afbeelding 12: Linie van Mark en Dintel (bron: kaart Gevers Leuven)

1: Batterijen bij het Lamgatse Veer; 2: batterijen bij Standdaarbuiten; 3: Fort Willem

### b) de Zuider Frontier

In de achttiende eeuw (1698-1795) maakten de poldergebieden van West-Brabant vrijwel in hun geheel deel uit van de Zuider Frontier. Dit was een verdedigingsstelsel om de zuidflank van de Republiek te beschermen. Het was opgebouwd uit vele inundatiegebieden en allerlei bestaande en vernieuwde fortificaties en stellingen.

Het Brabantse gedeelte van de Zuider Frontier (de zogenaamde Brabantse of Zuider Waterlinie) strekte zich uit van Zeeuws Vlaanderen, via de omgeving van Bergen op Zoom, Willemstad, Klundert, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch naar Grave. In Gelderland sloten weer andere linies daarop aan. Tussen 1795 en 1874 werd vooral het westelijk gedeelte van de linie (rondom Willemstad) op sterkte gehouden.

Met de Vestingwet van 1874 kwam het accent van de landsverdediging in het westen te liggen, waarbij gedeelten van de vroegere Zuider Frontier onderdeel werden van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak. Voor het westelijk deel van Noord-Brabant worden in de Zuider Frontier onderscheiden: de Linie Bergen op Zoom-Steenbergen en de Zuider Waterlinie.

De linie van Bergen op Zoom naar Steenbergen werd in de jaren 1628-1631 aangelegd en diende, naast de reeds bestaande linie van de Eendracht, als extra bescherming tegen een Spaanse inval op de Zeeuwse eilanden. De verdediging bestond uit drie forten, voorzien van bastions – vijfhoekige aarden of stenen uitbouwen – op de noordelijke uitloper van de Zoomrug, en een inundatiezone in het Laag bij Halsteren. Ook de vestingwerken van Bergen op Zoom en Steenbergen maakten deel uit van de linie. In de achttiende eeuw werden de forten onderling verbonden door wallen. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de linie opgeheven.

De strook tussen Bergen op Zoom en Grave maakte aan het eind van de zeventiende eeuw deel uit van de Zuider Waterlinie, die als doel had de doortocht van vijandelijke troepen naar het noorden te verhinderen. In de negentiende eeuw werd de linie een opvangstelling voor terugtrekkende eenheden van het Nederlandse leger.

*c) de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak*

Deze stelling ontstond onder de Vestingwet (1874) door de samenvoeging van bestaande werken. De stelling had tot doel om een eventuele aanval via het Volkerak en het Hollandsch Diep op het zuidelijk gedeelte van de Vesting Holland te voorkomen. Daarnaast beschermde de stelling ook de verbinding over water tussen Holland en Zeeland en kon ze dienen als opvangstelling voor uit Brabant naar Holland terugtrekkende troepen. Het Werk aan het Lindenbergsche Veer en de batterijen bij Standdaarbuiten maakten ook deel uit van de stelling.

De stelling van Willemstad diende ter verdediging van de belangrijkste scheepvaartverbinding tussen Holland en Zeeland. De verdedigingswerken lagen ook aan de Zeeuwse en Zuidhollandse oevers (Volkerak en Hollandsch Diep). Naast de vesting Willemstad bestond de stelling in Brabant uit de forten Sabina – dat tot 1913 De Ruyter heette – en De Hel. In 1874 kreeg de linie de naam: 'Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak'. In 1861 werd het oostelijk van Willemstad gelegen fort Bovensluis toegevoegd. In 1922 ging deze linie deel uitmaken van het Zuidfront van de Vesting Holland. Daarna raakte de linie in verval. Fort De Hel en Bovensluis hebben beide nog hun gracht behouden.

Van de voormalige linies langs de Eendracht en langs de Mark en Dintel is thans niets meer in het landschap te zien (Michels, 1993).



*Afbeelding 13: Stampersgat, Schansweg*

Schans is de naam van een buurtschap gelegen op 1 km NW van Oudenbosch, in het noorden grenzend aan de Dintel, oostelijk aan de aftakking van de Dintel naar Oudenbosch en de Standdaarbuitensedijk, westelijk aan de A17 en in het zuiden aan buurtschap Kuivezand.. Schans, ook wel 'schrans' betekent oorspronkelijk 'takkenbos', bij uitbreiding ook: 'verdedigingswerk van takkenbossen' Mogelijk zijn deze 'schansen' gebruikt in de Tachtigjarige Oorlog om de dorpsbevolking te beschermen tegen rondstruinende troepen.

## 4. HISTORISCHE BOUWKUNST

### 4.1 Woonhuizen

In alle tijden hebben mensen hun welstand en goede smaak willen tonen in een bijzonder woonhuis. Vaak werden populaire elementen daaruit dan weer toegepast in goedkopere bouwprojecten. Ook in West-Brabant zijn er vele voorbeelden uit vrijwel alle historische perioden, zowel van huizen die uitdrukkelijk waren bedoeld tot meerdere eer en glorie van de bouwer/eigenaar, als van woningen die karakteristiek zijn voor een bepaalde cultuur-historische periode. Ook is vaak in de bouwhistorische gelaagdheid van een woning te zien, hoe smaak en technologie in de loop van de tijd zijn veranderd.

#### *Het Mastboomhuis*

Aan de Dorpsstraat 44 te Oud Gastel staat een bijzonder herenhuis. Het is de voormalige woning van de familie Mastboom, de plaatselijke burgemeestersfamilie. Het dateert uit 1874. De laatste telg uit dit voorname Gastelse geslacht was Mr. Henri Mastboom (1907-1999). Hij heeft het pand met het interieur intact gehouden, zodat het erfgoed van de familie bewaard is gebleven. Het huis bevat een van de best bewaarde interieurs uit het begin van de twintigste eeuw in Nederland. Zelfs het behang uit die tijd is nog aanwezig. Het pand wordt nu beheerd door de Stichting Mastboom-Brosens. De gehele inventaris is geconserveerd en zodanig teruggeplaatst, dat het een blik gunt in het dagelijks leven van de heer Mastboom. Op gezette tijden is dit bijzondere huis voor het publiek te bezoeken.

In dezelfde straat, op nummer 50, bevindt zich een voormalig woonhuis met herberg uit 1733, genaamd 'In de drie Snoeken'. Hier is nu het dorpsmuseum van de heemkundekring 'Het Land van Gastel' gevestigd.

### 4.2 Boerderijen

In de negentiende eeuw was de langgevelboerderij karakteristiek voor de Brabantse zandgronden. In dit type boerderij zijn huisdeur en bedrijfstoegangen in dezelfde gevel geplaatst. Kenmerkend is ook de kelder met opkamer. De bedrijfsruimte naast het woonhuis bestond grotendeels uit een deel of een stal. Mens en dier woonden nog onder één dak. Was het stalgedeelte aanvankelijk een potstal, na 1900 werd deze vervangen door een grupstal (met mestgoot). Pas omstreeks 1955, met de komst van de ligboxenstal, heeft de bouw van langgevelboerderijen plaatsgemaakt voor bedrijfsgebouwen met vrijstaande woonhuizen.

Een ander type boerderij is de kortgevelboerderij, waarbij de voordeur in de korte gevel is geplaatst en het woonhuis een symmetrische indeling heeft.

In West-Brabant werden stal en oogstberging gecombineerd tot een groot bedrijfsgebouw met in de korte gevels tegenover elkaar liggende inrijpoorten. De woonhuizen staan daar vaak los van dit gebouw (Michels, 1993). Voor dit type bedrijfsgebouw kan de zogenaamde 'Vlaamse' schuur model hebben gestaan, die vermoedelijk tijdens de Tachtigjarige Oorlog vanuit het zuiden naar onze streken is gekomen. De naam is bedacht door de twintigste-eeuwse boerderijonderzoeker Hekker.

In Vlaanderen wordt dit een 'langse schuur' genoemd (Buiks e.a., 2011).

Tot circa 1885 bestond het boerenbedrijf in Noord-Brabant overwegend uit gemengd bedrijf. De akkerbouw was daarin veelal de belangrijkste component. Vee werd vooral gehouden omwille van de mestproductie. Het boerenbedrijf was over het algemeen kleinschalig en in hoge mate zelfvoorzienend.



De komst van kunstmest omstreeks 1900 en de overschakeling naar vee- en marktgerichte productie vormden belangrijke ontwikkelingen. De productie steeg door schaalvergroting en het gebruik van nieuwe werktuigen.

Binnen de buurtschap Kuivezand zijn nog enkele markante oude boerderijen aanwezig. Het boerderijcomplex aan het Broekestraatje 1 is een gemeentelijk monument met een langsdeel uit de negentiende eeuw. Vossestraat 6 bezit nog een schuur/stal met middenlangsdeel uit de negentiende eeuw, een wolfsdak en een gedeeltelijk houten onderbouw. Strijpdreef 2 dateert waarschijnlijk uit circa 1852. Het complex aan de Strijpdreef 6 is van oorsprong een negentiende-eeuws boerderijcomplex. Thans is het in gebruik als zorgboerderij.

Rijksmonument Hoeve de Heinsberg dateert uit 1679. Dat staat ook op een zijgevel van het markante witte pand. De hoeve ligt een stuk hoger dan de andere huizen aan de Heinsbergsestraat en is daardoor al van verre te zien. Het is een uniek pand waarvan vrijwel alles nog in de oorspronkelijke goed onderhouden staat verkeert. Niet alleen de boerderij, ook de grote vrijstaande schuur en het bakhuis (met daarin de oven) zijn nog precies zoals ze ruim driehonderd jaar geleden zijn neergezet. Over de oudste geschiedenis is weinig bekend. Omstreeks 1620 was jonkheer Anthony van Stembor de eigenaar. De huidige boerderij dateert van 1679. Rond 1730 was deze pachthoeve eigendom van de jonkheren Francis en Hiacinthus Respannij.

Aan de Goudbloemsedijk in de Sint Maartenspolder staat de 'Hoeve Boschlust'. Deze heeft aan het eind van de Tweede Wereldoorlog bij de bevrijding van het gebied een belangrijke rol gespeeld als hoofdkwartier van The Timberwolves, de 104<sup>e</sup> divisie infanterie van het Amerikaanse leger, die een hoofdrol speelde in de bevrijding van de regio in 1944.



Afbeelding 14: Oudenbosch, schuur Galgestraat

### *Kansen en bedreigingen voor boerderijen*

Door drastische veranderingen in de agrarische bedrijfsvoering worden veel boerenschuren niet meer gebruikt en onderhouden. Het bestand aan oude boerderijen is daardoor dramatisch verminderd. De cultuurhistorische inventarisatie binnen Noord-Brabant, die sinds 1988 formeel het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) werd genoemd, heeft hierover cijfers ter vergelijking aan het licht gebracht. In Zuidwest-Brabant bleek sinds 1988 40% van alle waardevolle boerderijen verdwenen en in het Brabantse kleigebied lag dat percentage op 31,8%. De percentages zullen nu nog zijn opgelopen. Naast sloop van cultuurhistorisch waardevolle boerderijen vormt ondeskundige verbouwing een bedreiging.

Functieverandering, met als doel cultuurhistorisch waardevolle boerderijen (inclusief hun bijgebouwen) te behouden kan via enkele beleidsmaatregelen van de overheid een positieve stimulans krijgen. Denk bijvoorbeeld aan woningsplitsing en een actief beleid ten aanzien van passende vormen van herbestemming. Bij een combinatie van goede beleidsmaatregelen, deskundigheid bij restauraties en verbouwingen, gedrevenheid bij organisaties op het gebied van boerderijbescherming en bewustzijn van de cultuurhistorische waarde van hun bezit bij boerderijbewoners kan het restant aan historische boerderijen in Noord-Brabant behouden blijven (Dirven, 2004).

### 4.3 Molens

In het westen van Brabant komt een aantal molens voor. Om voldoende wind te kunnen vangen, heeft een molen vrije ruimte nodig. We spreken dan van een *molenbiotoop*.

Met de naam ‘Moleneind’ wordt meestal bedoeld: het uiterste gedeelte van de nederzetting of ontgonnen gronden, waar de molen staat. De vroegste vermelding van de huidige Moleneindsestraat stamt uit 1494 als Molenwech, maar ze werd toen ook wel ‘*doude straete bide molen van de Hoevene*’ genoemd. De abdij van Sint Bernaards kreeg in 1291 van de Heer van Breda het maalrecht en de toestemming voor de bouw van een molen. Het maalrecht was voor de abdij een bron van inkomsten, omdat dit recht gepaard ging met de molendwang: de inwoners van Hoeven moesten hier op de kloostermolen verplicht hun graan laten malen. De molen was een houten standerdmolen, die in 1931 is afgebroken. Deze stond aan de westzijde van de straat. Het molenaarshuis met schuur bevond zich aan de overzijde (nu Moleneindsestraat 50).

De buurtschap Kuivezand bij Oudenbosch had vroeger ook een molen. De plek waar deze molen stond, op de hoek van de Langenbergsestraat en Kuivezand, heet nog steeds Molenblok. Na diverse verwoestingen door oorlogen werd de molen telkens hersteld. In 1669 werd de molen verplaatst naar een punt op de grens van Oud en Nieuw Gastel, om ‘belasting-technische redenen’. Deze molen is in 1930 gesloopt.

In de Sint Maartenspolder bevindt zich nog een oude *molenromp*. Oorspronkelijk was dit een stenen poldermolen uit 1756. In 1881 werd de molen onttakeld en omgebouwd tot een stoomgemaal, dat ook wel de ‘watermachine’ werd genoemd. Aan het begin van de twintigste eeuw werd het gebouw gebruikt als buurtcafé voor de Hoevensche Beemden.

De enige molen binnen de gemeente Halderberge, die nog als zodanig functioneert, is de beltmolen “De Toekomst” in Hoeven. Een *beltmolen*, of *bergmolen*, is een molen die op een natuurlijke of kunstmatig opgeworpen heuvel staat, de molenbelt. Beltmolens kunnen een ronde vorm hebben, maar komen ook voor in achtkantig model.

In de belt is een bedrijfsruimte gecreëerd met aan twee zijden een doorgang, waardoor paard en wagen of auto naar binnen kunnen rijden voor laden en lossen en aan de andere kant weer kunnen uitrijden, zonder gevaar voor de draaiende wieken ([www.wikipedia.nl](http://www.wikipedia.nl), 2013).



Afbeelding 15: Hoeven, Molen "De Toekomst"

Molen 'De Toekomst' valt pas sinds de gemeentelijke herindeling van 1997 onder Hoeven. Voor die tijd behoorde de molen tot het grondgebied van Etten-Leur. De molen is gebouwd in 1862. Hij werd gebruikt voor het malen van graan en opslag en is gerestaureerd in 1969. Hoewel de molen nog intact is, wordt hij nog slechts gebruikt als opslagruimte en voor toeristische doeleinden.

#### 4.4 Religieuze gebouwen

De toren van de R.K. kerk van de H. Laurentius te Oud Gastel is gebouwd in laatgotische stijl en dateert uit het midden van de vijftiende eeuw. De toren zou oorspronkelijk als vuurtoren hebben gediend. De klokkenverdieping in de toren is na een brand in 1671 en 1696 gedeeltelijk vernieuwd. De toren werd omstreeks 1865 en tussen 1952 en 1959 gerestaureerd. De huidige kerk is een creatie uit 1906 van prof. ir. G. van Swaaij en bevat een rijk neogotisch interieur met altaren, glas-in-loodramen, meubels en polychrome beschilderingen. Het is een beschermd rijksmonument. De vijftiende-eeuwse voorganger was in 1905 afgebroken.

Met de Vrede van Munster (1649) werd het Staatse deel van Brabant een generaliteitsland en wingewest. Vanaf 1648 was het openlijk belijden van het katholieke geloof niet meer toegestaan, al werd dit later wel gedoogd. De katholieke bevolking moest daartoe haar toevlucht zoeken in *schuur- of schuilkerken*.



De inval van de Fransen in 1795 maakte een einde aan deze situatie. Door de Staatsregeling (lees: 'Grondwet') van 1798 werd de achterstelling van de katholieken opgeheven. Met de Staatsregeling werd bepaald dat kerken die vóór de Vrede van Munster waren gebouwd, teruggegeven moesten worden. De torens bleven nog in bezit van de burgerlijke gemeenten. Veel kerken bleken ernstig te hebben geleden. Ze waren vaak slecht onderhouden en daardoor in verval geraakt. De grote novemberstorm van 1800 richtte bovendien zware schade aan, waarbij verscheidene torenspitsen werden beschadigd. Ondanks de snelle teruggave duurde het toch vaak nog lang, voordat de katholieken hun kerk weer in gebruik konden nemen. In de meeste gevallen moest de kerk worden gerestaureerd of zelfs herbouwd.

### *Lodewijkskerkjes*

De Lodewijkskerkjes danken hun naam aan Lodewijk Napoleon (1778-1846), de jongere broer van Napoleon Bonaparte. Tijdens zijn korte regeerperiode (1806-1810) toonde hij zich zeer betrokken bij 'zijn' koninkrijk. Hij nam zelfs Nederlandse les, al ging hem dat niet altijd even goed af. Zo zou hij zich op bezoek in het land verschillende malen hebben voorgesteld als 'Konijn van Olland'. De kerkjes die zijn naam dragen, zijn echter een goede nalatenschap.

In het voorjaar van 1809 maakte koning Lodewijk Napoleon een inspectiereis door Zeeland en Brabant. Doel was onder andere om inzicht te krijgen in de problemen aldaar. Een belangrijk onderzoeksthema in de meeste plaatsen vormde de teruggave van de kerken. Lodewijk Napoleon ontving op zijn inspectiereis door Brabant overal deputaties van hervormden en katholieken. Afhankelijk van de grootte van het dorp stelde de koning een bedrag beschikbaar van gemiddeld negenduizend gulden dat voor de nieuwbouw van kleine protestantse kerken kon worden gebruikt. Het oorspronkelijke kerkgebouw kon dan aan de katholieke gemeenschap worden teruggegeven. Het zijn allemaal rijks- of gemeentelijke monumenten met doorgaans een goede staat van onderhoud (Van den Eeden, 2009).

De protestantse kerk (Fenkelstraat 24) in Oudenbosch is een *zaalkerk* uit 1819. De ernaast gelegen pastorie is het oudste nog bestaande gebouw van Oudenbosch: het dateert uit de zestiende eeuw. Op de gevel staat 'Anno 1562, renovata 1632.' Het is tevens de oudste nog bewoonde hervormde pastorie in Nederland.



Afbeelding 16: Oudenbosch, Protestantse Kerk





Afbeelding 18: Hoeven, R.K. kerk St. Johannes de Doper

Een moderne R.K. kerk in Oudenbosch is de St. Pauluskerk met bijbehorende pastorie aan de Jasmijnlaan, die dateert uit 1968 en werd gebouwd in opdracht van het Bisdome. De kerk is gebouwd in de zogenaamde Bossche Schoolstijl, een sobere architectuurstroming. Door de goede akoestiek is de kerkzaal een geschikte locatie voor de uitvoering van kleine concerten.

### *Kloosters*

Kloosters ontleen in hun strenge baksteengevels elementen aan de fabrieksarchitectuur, zoals ensembles in Oudenbosch laten zien. Kloosters hebben van oudsher een belangrijke functie in Brabant vervuld. Aanvankelijk werd van hieruit de ontginning gerealiseerd van de 'woeste gronden' als vervolg op de turfwinning. Een belangrijk voorbeeld hiervan vormt de middeleeuwse uithof van het klooster van St. Bernaards te Hoeven. In later tijden speelden de kloosters een belangrijke rol bij de geestelijke en wereldlijke vorming van de jeugd. Denk in dit verband aan de internaten te Oudenbosch en het seminarie Bovendonk in Hoeven.





Afbeelding 19: Oud Gastel, 16e eeuwse grafstenen bij R.K. kerk St. Laurentius

### *Kansen en bedreigingen voor religieuze gebouwen*

‘Eeuwenlang waren religieuze gebouwen de spil waar het leven in stad of dorp om draaide, ankerpunten in het dagelijks leven, bronnen van herinnering. Dat lijkt nu anders te worden. De kerken lopen leeg... Als de kerken leeglopen, raken ze in de gevarenzone. Al helemaal als de bisdommen parochies samenvoegen om het tekort aan priesters op te lossen. Dat betekent dat veel kerken op termijn leeg komen te staan. Als hervormde gemeenten gaan fuseren, worden ook kerken afgestoten. In dat geval zijn ze niet langer meer intiem verbonden aan de grote rituelen van een mensenleven. Dan verliezen we onze binding met deze gebouwen. De verhalen, die de kerken verbinden met ons dagelijks leven, worden dan niet meer verteld. Ze zullen vervagen en verdwijnen. Over een aantal jaren begrijpt niemand meer de intense samenhang tussen de stenen muren, de kunstvoorwerpen en hun vele geschiedenissen. Als de oude verbindingen vervagen vraagt dat om nieuwe banden. Onze steden en dorpen kunnen niet zonder de torens van onze kerken. Het zijn eigenlijk altijd al voorlopers geweest van onze musea, die in een notendop de geschiedenis van een plaats vertellen. De lotgevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken niet meer worden gebruikt en bezocht, verliezen we een groot deel van ons geheugen en van onze cultuur.’ (citaat: W. van Leeuwen, p. 10 in ‘De honderd mooiste kerken van Noord-Brabant, 2012).

Door terugloop van het kerkbezoek en door fusies zijn een aantal kerken tegenwoordig overbodig geworden. Doel is dan, om een passende herbestemming te vinden. De stichting voor cultuurparticipatie ‘Lyra’ organiseert onder andere concerten in de kleine Lodewijkskerkjes en verzamelt gegevens over de kerkjes om er een boekje over uit te brengen (informatie: [stichtinglyra@home.nl](mailto:stichtinglyra@home.nl)).



## 4.5 Kleine religieuze monumenten

### *Weg- en veldkapellen*

De oorspronkelijke betekenis van een kapel ligt in de Latijnse benaming voor een mantel. ‘*Cappa*’ en ‘*capella*’ kunnen in verband worden gebracht met de mantelrelikwie van Sint Martinus van Tours. De ruimte waarin deze werd vereerd heette een ‘*aedicula*’: een beschut-tend huisje. Kleine kastjes met daarin een heiligenbeeld werden bevestigd aan een boom of aan een woonhuis. Het oudste type veldkapel zou een kast- of stokkappelletje zijn met daarin een lichtbron of een heiligenbeeld. Geleidelijk aan kwam meer nadruk te liggen op het beschermende huisje, dat werd vergroot en verfraaid. Zo ontstond in de achttiende eeuw de gesloten veldkapel, later gevolgd door de open veldkapel met toegangsdeur. Van oorsprong middeleeuwse en vaak grotere kapellen, zoals de kapel ter ere van Sint Joost in Breda, functioneerden in een breder kader dan de meeste wegkapellen, zoals we die vandaag nog kennen.

In latere tijden, met name in de twintigste eeuw, hebben processen van folklorisering en historisering tot de oprichting van stadse/dorpse weg- en veldkapellen geleid. Denk daarbij aan de kapel, gewijd aan de Heilige Gertrudis in Bergen op Zoom en de Sint Quirinuskapel in Halsteren. De meeste openbare wegkapellen zijn toegewijd aan Maria of Onze Lieve Vrouw. Dit geldt zeker voor de vele na-oorlogse dankkapellen. Een Mariakapel is nog te vinden aan de weg van Oudenbosch naar Bosschenhoofd. In de buurtschap Achter ’t Hof bij Hoeven is nog een Mariakapelletje aanwezig, een veldkapelletje, uitgevoerd in baksteen met in een nis een Mariabeeldje.



Afbeelding 20: Oudenbosch, Mariakapel Industrieweg

Op de hoek van de Galgestraat en de Industrieweg in Oudenbosch staat een eenvoudig veldkapelletje met Mariabeeld. Het dateert uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. Het kapelletje staat thans aan de rand van een industriegebied. De Galgestraat dankt haar naam aan het feit dat ze leidde naar de plaats onder Hoeven, waar het Gerecht van Hoeven schavot, galg en rad had geplaatst. Op oude kaarten staat dit aangegeven als ‘Gerecht van Hoeven’. Als afschrikwekkend voorbeeld liet men daar de lijken van de gestraften lange tijd hangen.

In 1899 wijdde paus Leo XIII de wereld toe aan het Heilig Hart van Jezus. Hiermee kreeg de Heilig Hartdevotie, die teruggaat tot de eerste eeuwen van het Christendom, een nieuwe impuls. Dat leidde tot de oprichting van vele Heilig Hart- en Christus Koning-beelden in de eerste helft van de twintigste eeuw.



Afbeelding 21: Oud Gastel, "De Goede Herder"

Het beeld van de Goede Herder aan de Dorpsstraat in Oud Gastel is een geschenk uit 1927 van de Gastelse bevolking aan de toenmalige pastoor G.A. Damen, die in dat jaar zijn 25-jarig ambtsjubileum vierde.

### *Wegkruisen*

Over de oorsprong en ontstaansgeschiedenis van het veld- of wegwijk is weinig met zekerheid te zeggen. Het zou nog verwijzen naar de kerstening van heilige bomen of stenen, die soms als grensteken fungeerden. Vaak staan ze op kruispunten van wegen. Het kruis als teken en symbool van het Christendom is als zodanig vanaf de tweede helft van de vierde eeuw aan een opmars begonnen.

Sociaal-religieuze plaatsingsmotieven lijken ten grondslag te liggen aan de Brabantse wegwijk. Zo werden gerechtskruisen opgericht op plaatsen waar kerkelijk of wereldlijk recht werd gesproken (grenskruisen, zoenkruisen, asielkruisen, marktkruisen). Van de dertiende tot het einde van de zestiende eeuw behoorde het plaatsen van een zoenkruis tot de eisen bij verzoening na een doodslag. Herinneringskruisen, waaronder moordkruisen, ongevalskruisen, missiekruisen en verzetskruisen memoreren een droevig of heuglijk feit. De categorie kerkhofkruisen spreekt voor zich.

Wegkruisen van vóór de Franse tijd komen in Brabant niet of nauwelijks voor. Dit heeft onder andere te maken met het godsdienstbeleid van de Republiek tijdens de Tachtigjarige Oorlog, waarbij veel oude wegkruisen zijn verdwenen.

De meeste wegkruisen in Nederland zijn opgericht in de twintigste eeuw. De vernieuwde belangstelling voor de wegkruisen ontstond omstreeks 1920. Vaak werden ze geplaatst door particulieren of door buurtschappen, uit devotie of dankbaarheid (bijvoorbeeld omdat ze gespaard waren gebleven voor vernietiging in de Tweede Wereldoorlog). De jongste categorie gedenktekens zijn de memorie- of ongevalskruisen, die de plek van een ongeval markeren. Hoewel de wegkruisen nog nauwelijks een religieuze functie vervullen, getuigen ze voor de moderne voorbijganger nog altijd van het geloof van mensen in Gods nabijheid op hun levensweg.

Aan de splitsing van de Oudlandseweg met de Bornhemweg, ten noordoosten van Oudenbosch, is een houten *kruisbeeld* te vinden uit 1930. In dat jaar werd gevierd dat het vijftig jaar geleden was, dat de Basiliek werd ingewijd. Op deze locatie heeft ooit een gebouwtje gestaan, dat als *schuilkerk* werd gebruikt.

#### *Kansen en bedreigingen voor kleine religieuze monumenten*

Naast de traditionele verering, zoals die vanouds bestond, heeft tegenwoordig de toeristische curiositeit zijn intrede gedaan. Echter, door de afname van de religieuze betrokkenheid in de moderne samenleving dreigen kapelletjes toch in onbruik en daardoor in verval te raken. Extra aandacht is hier geboden om het voortbestaan van dergelijke monumentjes te waarborgen, temeer daar deze kapelletjes doorgaans geen juridische bescherming genieten. Ook de Heilig Hartbeelden en Christus Koningbeelden gaan een moeilijke toekomst tegemoet. Laten we ze niet uit het oog verliezen.

Een enkel wegkruis of Heilig Hartbeeld en diverse (met name oudere) kapellen staan al wel geregistreerd als beschermd monument. Daarmee is hun toekomst nog niet veilig gesteld. Meer nog dan om de bouwhistorische aspecten van deze kleine religieuze relictten is het vastleggen van de betekenis op het gebied van volksdevotie en gebruikswaarde van belang. Laten we de cultuurhistorische waarde van deze kleine monumenten daarom niet vergeten en ons inzetten voor hun behoud. Hier ligt ook een taak voor de lokale heemkundevereniging.

## 4.6 Gebouwen voor overheid en dienstverlening

### *Gemeentehuizen*

De Gemeentewet van 1851 heeft geleid tot een sterke toename van de werkzaamheden van het gemeentelijk bestuur en het ambtenarenapparaat. De steeds complexer wordende samenleving vergde meer controle op de wet- en regelgeving. Deze toenemende rol van de overheid en van de ambtenaren is te zien in de toename van het aantal gemeentehuizen in de periode 1850-1940 (Michels, 1993). De gemeentehuizen uit deze periode zijn doorgaans goed bewaard gebleven.

### *Kantoren, postkantoren en bankgebouwen*

Maakte men vóór 1875 nog overwegend gebruik van verbouwde woonhuizen als kantoorruimte, omstreeks 1900 ontstonden er speciale kantoorgebouwen, aangepast aan de eisen. De gevels van banken en verzekeringsgebouwen moesten welvaart uitstralen en de klant vertrouwen geven. Kantoren van de rijksoverheid waren over het algemeen iets soberder uitgevoerd.

Een specifieke categorie wordt gevormd door de postkantoren, die na de Postwet van 1850 werden geopend. In de plattelandsgemeenten hebben ze een meer landelijk karakter en zijn ze vaak aangepast aan de omringende bebouwing. Tal van postkantoren, gebouwd in de meest uiteenlopende stijlen, herinneren nog aan de belangrijke rol van posten en telegrafie in de ontwikkeling van de sociaaleconomische en bestuurlijke structuren tussen 1850 en 1940. Bijzonder zijn details als de hardstenen en gietijzeren brievenbussen, die in veel kantoren zijn aangebracht. In een enkele plaats zijn zelfs nog oude postbussen of straatbrievenbussen te zien (Michels, 1993).



Afbeelding 22: Oudenbosch, brievenbus in voormalig postkantoor

#### 4.7 Schoolgebouwen

Van oudsher boden veel gemeenten gelegenheid om de kinderen naar school te laten gaan. Meestal had men daartoe een onderwijzer in dienst, die in een overvol lokaal probeerde de jeugd de meest elementaire kennis bij te brengen. Tussen 1850 en 1940 werd het onderwijs verbeterd door nieuwe pedagogische inzichten en lesmethoden. De Schoolwet van 1857 schied de mogelijkheid om naast openbare scholen ook bijzondere scholen te stichten. Dit leidde tot een ware bouwexplosie.

In het katholieke Brabant werd het onderwijs vooral verzorgd door kloosterzusters en -broeders. Nabij de kloosters treft men vaak enkele scholen aan in uiterst sobere neo-renaïssancestijl. Dit waren vooral lagere scholen, naai- en huishoudscholen en kweekscholen. Oudenbosch vormt hiervan een klassiek voorbeeld.

In 1901 werd de leerplichtwet ingesteld. Het gevolg hiervan was een grotere toestroom van leerlingen. Vooral na de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs in 1917 waren



er voldoende fondsen beschikbaar om gerenommeerde architecten aan te trekken (Michels, 1993).

#### 4.8 Watertorens

Watertorens, pompstations, elektriciteitscentrales en gasfabrieken zijn alle utilitaire bouwsels. Meer nog dan bij andere gebouwen hangt hun voortbestaan af van het behoud van hun functie. Maar door de verbeterde technieken en de almaar toenemende vraag naar water, gas en licht raken de nutsvoorzieningen snel verouderd en worden de oude gebouwen hiervoor niet meer gebruikt.

De eerste drinkwatertoren in Nederland werd in 1836 gebouwd. Tussen 1854 en 1970 werden watertorens in het gehele land gebouwd. In totaal zijn er zo'n 260 geweest. De meeste watertorens waren in gebruik voor de distributie van drinkwater.

Watertorens zijn van cultuurhistorisch belang. Ze dragen bij aan de identiteit van het historische cultuurlandschap en de eigenheid van streek, stad of dorp. Inmiddels hebben 190 watertorens een beschermde status als rijksmonument. In sommige gevallen zijn watertorens door de provincie of de gemeente beschermd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden diverse torens uit voorzorg neergehaald, omdat ze als oriëntatie- of uitzichtpunt konden dienen voor de vijand. Dit lot trof onder meer de watertorens van Zevenbergen, Dinteloord en Fijnaart. Deze watertorens waren ontworpen door architect ir. H. Sangster, die bovengenoemde watertorens ontwierp voor de Waterleidingmaatschappij Noordwest Brabant in de jaren 1924-1925. (Michels, 1993). De watertoren van Zevenbergen is in 1947 herbouwd.



*Afbeelding 23: Stampersgat, watertoren*

De primaire functie van de watertoren is voorziening in de behoefte aan schoon drinkwater. Grondwater werd hierin verzameld, opgeslagen en gedistribueerd. Hiermee konden epidemische ziekten als cholera worden bestreden. Daarnaast werden in de eerste jaren de torens toegepast voor de aanvoer van water voor stoomlocomotieven. Ze stonden dan ook

vaak in de omgeving van een station. Ook diende het water wel voor het productieproces in de industrie, de brandbestrijding en voor de tuinbouw.

Watertorens maakten gebruik van de waterdruk die wordt veroorzaakt door de hoogte van de waterkolom. Het hoogteverschil tussen de waterspiegel in het reservoir bovenin de toren en de hoogte waarop het leidingnet is gelegen, zijn bepalend voor de hoogte en de druk op dat punt. De vorm van de watertoren is dus voor een groot deel functioneel. Daarnaast vertoonden de watertorens vaak ook stijlkenmerken van de architectuurstroming die tijdens de ontwerpfase in gebruik was. Ze kunnen daarmee een hoogtepunt vormen in het oeuvre van een architect en of opdrachtgever. Watertorens bezitten dan ook vaak karakteristieke bouwhistorische kenmerken.

De in 1952 gebouwde watertoren in Stampersgat is een ontwerp van de Roosendaalse architect Jac. Hurks. Deze toren is gebouwd ter vervanging van de watertorens in Fijnaart en Dinteloord, die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden verwoest. In 1996 is deze toren buiten bedrijf gesteld. Het pand bleef behouden en heeft een woonbestemming gekregen.

## 4.9 Industrieel erfgoed

### *De suikerindustrie in West-Brabant*

Tot ver in de twintigste eeuw was het productieproces van witte suiker uit suikerriet of suikerbieten opgedeeld in twee gescheiden gedeelten. In de suikerfabrieken vond de bereiding plaats van het halfproduct ruwe suiker of ruwsuiker. Dit halfproduct werd daarna vervoerd naar raffinaderijen, waar het werd bewerkt tot een zuiver en consumeerbaar eindproduct. Het raffinagebedrijf was in Nederland al sinds de zeventiende eeuw bekend. Het concentreerde zich in de havensteden waar de ruwe rietsuiker uit de koloniën werd aangevoerd. Pas in 1747 ontdekte Marggraf in Berlijn dat het gewas *beta vulgaris* een stof bevatte die dezelfde eigenschappen leek te hebben als de suiker in suikerriet. Zolang de aanvoer van tropische rietsuiker naar Europa onbelemmerd kon doorgaan, was deze ontdekking commercieel gezien niet zo interessant. Napoleon streefde ernaar om Europa in een aantal opzichten meer *selfsupporting* te maken. Dit had ook gevolgen voor de suikerindustrie. Zo werd de import van rietsuiker voor een groot deel stilgelegd. Daardoor kreeg de commerciële productie van suiker uit suikerbieten een sterke impuls. Het zou echter tot 1858 duren, eer de productie van bietsuiker in West-Brabant op grote schaal ter hand genomen werd. In de daarop volgende vijftien jaar werden tientallen suikerfabrieken gesticht. In 1873 waren in Nederland 33 fabrieken in bedrijf, waarvan er 21 in West-Brabant stonden. Die voorkeur voor West-Brabant hield verband met de aanwezigheid van voldoende water, zowel voor transport van het product als vanwege de juiste waterkwaliteit die nodig was voor de fabricage. Bovendien beschikte West-Brabant over goede landbouwgronden.

De speciale vakkennis moest worden opgedaan in het buitenland. Daar waren ook de machines te koop, die voor deze industrie benodigd waren. Nederlandse fabrikanten reisden naar de omliggende landen om er het vak te leren. Niet zelden bestond de directie uit Belgische ondernemers, of uit ondernemers uit Amsterdamse industriële kringen en lokale kapitaalbezitters. Speciale opleidingen ten behoeve van hoger en leidinggevend personeel in de suikerindustrie bestonden sinds 1866 in Berlijn en 1872 in Braunschweig. Een aantal suikerfabrikanten maakte daar zelf gebruik van of ze stuurden er hun zoons naar toe. Arbeidskrachten werden vanuit het buitenland aangetrokken, vooral uit België, Frankrijk en Duitsland. In het westen van de provincie Noord-Brabant vormde de suikerindustrie voor velen een belangrijke bron van inkomsten. Tot 1873 groeide het aantal fabrieken in snel tempo. Daarna kwam er abrupt een einde aan de groei. De winstverwachtingen daalden sinds 1872, de suikerprijzen liepen terug en sommige bedrijven waren om uiteenlopende redenen

ernstig in de problemen geraakt. De kortstondige bloei kwam daardoor spoedig ten einde (Bakker, 1987).

#### *Overige industriële gebouwen*

De ontwikkeling van de infrastructuur heeft zoals bijna overal een grote invloed gehad op het proces van industrialisatie. In veel gevallen is met de komst van een spoorlijn of een kanaal de industrialisatie pas echt op gang gekomen. Goedkoop transport is immers een voorwaarde om industriële productie van goederen mogelijk te maken.

In de twintiger en dertiger jaren van de vorige eeuw begon veeteelt een belangrijke plaats in te nemen binnen de landbouw. Vlees en zuivelproducten leverden meer geld op, waardoor in deze periode veel (nieuw verkregen) akkerland werd omgezet in grasland. Samenhangend met deze groei van de veeteelt ontstond een groot aantal coöperatieve zuivelfabrieken en veevoederfabrieken. Grootschalige akkerbouw was eerder al gecombineerd met een industrieel winningsproces.

#### *Kansen en bedreigingen voor industriële gebouwen*

Watertorens, pompstations, elektriciteitscentrales en gasfabrieken zijn alle utilitaire bouwsels. Meer nog dan bij andere gebouwen hangt hun voortbestaan af van het behoud van hun functie. Maar door de verbeterde technieken en de almaar toenemende vraag naar water, gas en licht raken de nutsvoorzieningen snel verouderd en worden de oude gebouwen hiervoor niet meer gebruikt. In sommige gevallen zijn watertorens door de provincie of de gemeente beschermd. Overbodig geworden watertorens werden aanvankelijk gesloopt. Nu wordt meestal gezocht naar herbestemming van deze gebouwen. Omdat het vaak moeilijk is om een goede bestemming te vinden, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in januari 2013 een brochure uitgebracht, die eigenaren, ontwikkelaars, architecten en gemeenteambtenaren een handvat biedt (RCE, 2013).

Ook veel van de fabrieken uit de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw zijn door veranderde productiemethoden, schaalvergroting en fusies in onbruik geraakt en/of afgebroken. Monumentenorganisaties beijveren zich voor het behoud – bijvoorbeeld door het zoeken naar nieuwe functies en daarmee hergebruik – van de restanten. In samenhang met de industriële ontwikkeling staan de kleine relictten. Objecten in de vorm van (gietijzeren) lantaarnpalen of elektriciteitshuisjes horen tot deze categorie. Het is zaak om ook die kleine elementen in de monumentenzorg te betrekken (Benjamins, 2004).

## 4.10 Militaire relictten

In 1747 wordt Bergen op Zoom door de Fransen belegerd. Ook Oud Gastel merkt hiervan de gevolgen. Er verrijst een *veldschans*, Fort Willem, aan de Gastelsedijk West. Deze maakt deel uit van een *linie* om de vijand tegen te houden, de Linie van Mark en Dintel, later deel van de Zuider Frontier. Ook moeten soldaten worden ingekwartierd. (Dat gebeurt opnieuw tijdens de Eerste Wereldoorlog.) Thans zijn hiervan geen zichtbare resten meer aanwezig.

De voormalige locatie van Fort Willem is nog wel op de cultuurhistoriekaart aangegeven. Als criterium voor deze categorie geldt, dat het fort of werk in het landschap nog geheel of gedeeltelijk herkenbaar is, dan wel dat de vroegere aanwezigheid ervan in de huidige ruimtelijke inrichting afleesbaar is (bijvoorbeeld het beloop van een dijk of reliëf).

Tot de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak behoorde het werk aan het Lindenbergsche Veer en de batterijen in de omgeving van Standdaarbuiten.

Een relict uit de Tweede Wereldoorlog is de tankval, een gracht die dwars door de polder vanaf de Dintel naar de Steenbergsche Vliet is gegraven.



Voor de kartering van deze categorie objecten en structuren is gebruik gemaakt van de ‘Atlas van historische vestingwerken in Nederland deel Noord-Brabant’. Voor de plaatsbepaling van enkele verdwenen forten en werken is de website [www.forten.nl](http://www.forten.nl) geraadpleegd.

#### 4.11 Winkels en winkelpuien



Afbeelding 24: Oudenbosch, winkelpand hoek Markt - Lollestraat

Een winkelier moet, om zijn waar te verkopen, de aandacht van de klant trekken. De presentatie van de winkelwaar is daarbij belangrijk. In de negentiende eeuw waren de meeste winkelpuien van hout. In de dorpen verschenen omstreeks 1850 de eerste dorpswinkels.

Vaak werden woonhuizen verbouwd tot eenvoudige winkels. Rond 1890 werden de etalageruiten steeds groter, dankzij de ontwikkeling van de ijzeren latei. In de steden werd rijkelijk gebruik gemaakt van hardsteen, geschilderd marmer, verglaasde bakstenen, teakhout, tegeltableaus, smeedijzeren letters, uithangborden of deels vergulde zwartglazen platen. De puien hebben dikwijls een traditionele vorm, maar exemplaren met elementen van sobere Art-Deco stijl of Art Nouveau komen eveneens voor (Michel, 1993).

## 4.12 Horeca, ontspanning en cultuur

De toename van de welvaart en de verbeteringen in het onderwijs hadden tot gevolg dat er een grotere culturele belangstelling ontstond. Mensen kregen meer vrije tijd. In steden en dorpen kreeg het verenigingsleven daardoor een impuls. Er ontstonden zang- en muziekgezelschappen, carnavals- en toneelverenigingen en ook het gilde- en broederschapswezen bloeide op na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.



Afbeelding 25: Oudenbosch, Hotel De Kroon

Oude dorpskroegen en herbergen verloren na 1850 terrein aan moderne etablissementen. Kleine dorpscafeetjes zijn nog spaarzaam te vinden. Concertzalen, sociëteitsgebouwen, musea, bioscopen, schouwburgen, gehoorzalen en muziektempels werden gebouwd. Het toenemende verkeer en toerisme leidde in stad en dorp tot de bouw van hotels, cafés en restaurants (Michels, 1993).

### *Gastelsveer*

Gastelsveer vormt een buurtschap bij Oud Gastel. Deze locatie, geconcentreerd rond een café annex woonhuis, is genoemd naar het veer dat hier destijds lag over de Roosendaalsche Vliet. In 1795 liet de familie Akkermans het Gastels Veer bouwen.

Het oorspronkelijke café aan de Veerkensweg dateert uit 1791. In 1824 werd van hieruit ook een beurtschippersdienst op Rotterdam en Dordrecht onderhouden. De bloeitijd van het Gastels Veer kwam in 1892, toen de stoomtramlijnen vlak langs het café kwamen en er een draaibrug over de Roosendaalsche Vliet werd gebouwd.



*Afbeelding 26: Oud Gastel, Gastels Veer*



## 5 HISTORISCH GROEN

### 5.1 Begraafplaatsen

Hoe zijn onze huidige begraafplaatsen ontstaan? Vóór de negentiende eeuw was het gebruikelijk, dat de armen rond de kerk werden begraven (kerkhof) en de rijken in de kerk. Was het kerkhof vol, dan werden de stoffelijke resten opgegraven en verzameld in knekelhuizen, waar spreuken de levenden herinnerden aan hun toekomstig lot: *'Hodie mihi cras tibi'*: 'Heden ik, morgen jij'. Men leefde met de dood en dat was heel gewoon. Eind achttiende, begin negentiende eeuw vond een funeraire omwenteling plaats in de geschiedenis van de Europese begraafplaatsen. Allerlei factoren, zoals het Verlichtingsdenken, de groei van de (medische) wetenschap en vooral de bevolkingstoename en de daaraan gekoppelde toenemende verstedelijking zorgden er voor dat men anders met de dood begon om te gaan. Het begraven in kerken en steden werd verboden en het aanleggen van begraafplaatsen buiten de stad kwam in zwang, om onhygiënische situaties het hoofd te kunnen bieden. In 1784 had keizer Joseph II in Wenen al een decreet uitgevaardigd waarin werd bevolen tot aanleg van begraafplaatsen buiten de stad. In 1804 verbood keizer Napoleon het begraven in de stad.

Na het vertrek van de Fransen uit onze streken stond Koning Willem I de oude begravingen aanvankelijk weer toe, om in 1829 tot een definitief verbod te besluiten. In de negentiende eeuw werden de (buiten)begraafplaatsen aangelegd als *landschapspark of -tuin*, meestal in de zogenaamde romantische stijl, in navolging van het grote voorbeeld uit Parijs: Père Lachaise. Grootse en grote grafmonumenten – die later wegens plaatsgebrek het veld moesten ruimen – waren populair.



Afbeelding 27: Oudenbosch, calvarieberg op R.K. begraafplaats

De beplanting hiervoor werd zorgvuldig op haar betekenis uitgezocht. Groenblijvende taxus, cipres en klimop is er dan ook veel te vinden, evenals de treurwilg. Tuinarchitecten werden aangetrokken voor de bebouwing en het ontwerp van de beplanting. Vaak was de aanleg eenvoudig, met rechte paden, een windsingel en een sloot of gracht om het terrein. Het water diende als afscheiding of als afvoer, met name in laaggelegen gebieden. De aanleg in de populaire landschapsstijl leidde later tot slingerpaden en afwisselende boomgroepen, een inrichting die ook in parken is terug te vinden. De begraafplaatsen waren vrij toegankelijk om er te wandelen, te herinneren of te overpeinzen.

Werd in de achttiende eeuw de dood uit de stad verbannen, in de twintigste eeuw werd de dood uit het leven verbannen. Het taboe deed zijn intrede. Verbetering van de medische wetenschap zorgde ervoor dat de dode werd geïsoleerd in het ziekenhuis en werd uitbesteed aan de begrafenisondernemer.

De katholieke begraafplaatsen zijn in omvang het grootste en vaak ook het rijkste uitgevoerd. Rijk geornamenteerde hekwerken scheiden het terrein af. In de kleinere plaatsen hebben de begraafplaatsen meestal een eenvoudige opzet met een middenpad, alhoewel ook hier hekwerken, poorten, calvariebergen, piëta-voorstellingen en kapellen niet ontbreken. Vooral na 1875 is veel aandacht aan de vormgeving besteed. Bijzonder zijn ook de steeds zeldzamer wordende gietijzeren grafkruisen. Een voorbeeld hiervan vormt de begraafplaats van de Broeders van Saint-Louis te Oudenbosch.



*Afbeelding 28: Oudenbosch, begraafplaats broeders St. Louis*

De protestantse begraafplaatsen liggen meestal bij de kerk, zijn klein van omvang en voorzien van eenvoudige natuurstenen zerken. Ornamentiek is hier eerder uitzondering dan regel.



Oudenbosch telde in de eerste helft van de twintigste eeuw relatief veel begraafplaatsen. Naast de RK begraafplaats aan de Sint Bernaertsstraat (met Calvarieberg) waren er ook religieuze congregaties die hun eigen begraafplaats hadden, zoals de Broeders van Saint Louis en de kloosterzusters van Sint Anna. In de tuin bij Hotel Tivoli bevindt zich een begraafplaats van de paters van de Heilige Familie. Aan de Industrieweg, op een terrein thans behorend bij Oudenbosch Golfkarton, ligt het voormalige protestantse kerkhof. Na 1950 is een nieuwe begraafplaats ingericht aan de Schuitemaarstraat.

Noord-Brabant is rijk aan Joodse begraafplaatsen, onder andere te Oudenbosch en Putte. Dit zijn naar het oosten gerichte terreinen, die meestal zijn voorzien van een hoge muur. Soms is er een klein poortgebouw of een dienstwoning bij (Michels, 1993).

Aan de Zandeweg in Oudenbosch is een Joodse begraafplaats met enige oude zerken, gelegen ter hoogte van de rotonde aan de Duiventoren. Het pad vanaf de begraafplaats heet nog steeds het Jodendijkje.



Afbeelding 29: Oudenbosch, grafsteen op Joodse begraafplaats

### *Kansen en bedreigingen voor begraafplaatsen*

Lange tijd werd het cultuurhistorisch aspect van begraafplaatsen over het hoofd gezien. Ze werden verwaarloosd of zelfs zonder te documenteren geruimd. Geleidelijk aan dringt het besef in bredere kring door dat begraafplaatsen, net als kastelen, kerken, openbare gebouwen en historische tuinen behoren tot de geschiedenisboeken van gemeenschappen. Maatschappelijke en culturele waarden vinden hier hun neerslag.

*Memento mori*: gedenk te sterven was lange tijd het motto. Na de periode van de Verlichting verdween de dood geleidelijk uit beeld en daarmee uit het leven. In onze tijd is het taboe rond de dood weer aan het verdwijnen.

Daarmee komt er een hernieuwde aandacht voor begraafplaatsen. Vanwege hun aanleg, ligging, staat van onderhoud en/of aanwezigheid van bijzondere grafmonumenten mogen begraafplaatsen als cultuurhistorisch waardevol gelden. De begraafplaats is inmiddels weer meer geworden dan alleen een plek om doden te begraven. Nu er in de maatschappij een streven is naar meer individualiteit, komt er ook weer meer belangstelling voor het 'leven na de dood'. Kunstenaars maken persoonlijke grafbeelden. Heemkundekringen doen onderzoek op begraafplaatsen en/of adopteren bedreigde graftekens. Genealogie en heraldiek, teksten en symbolen, maar ook de aanwezigheid van bijzondere flora en fauna geven begraafplaatsen een meerwaarde. En begraafplaatsen kunnen zo weer een ontmoetingsplaats worden voor verleden en heden: voor de doden en de levenden (Brouwer, 2004).

## 5.2 Landgoederen

Het was Johan Huizinga, die voor het eerst zijn visie verwoordde op de cultuurhistorische betekenis van de buitenplaats in zijn in 1941 verschenen boek '*Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw*'. Het ideaal van het verlangen naar de 'behaaglijke rust van een blij buitenleven' speelde daarin een belangrijke rol. Het bezit van een buitenhuis was slechts voor weinigen weggelegd. De rijke kooplieden uit de steden konden zich een luxueus buitenhuis veroorloven, waar zij gedurende de zomerperiode met hun familie verbleven. Aanvankelijk lagen deze buitenplaatsen nog dicht bij de stad – lees: Amsterdam. In de achttiende eeuw was het ideaal van rust door de toegenomen welvaart bij regent en gezeten burger binnen handbereik van meer mensen gekomen. Buitenhuizen en de bijbehorende tuinen werden uitgevoerd als aardse paradijzen.





Afbeelding 30: Oudenbosch, vleugelnootboom in Arboretum

Het begrip *'hofstede'* bestond al eerder. Aanvankelijk werd deze term gebruikt voor een boerenplaats, bestaande uit een huis met erf. Rijke stedelingen konden hier een *'herenkamer'* betrekken. Pas in de loop van de achttiende eeuw zou de term *'buitenplaats'* meer in zwang komen als een verzamelnaam voor een voorname, tweede woning buiten de stad. Met een *'buitenplaats'* wordt een monumentaal huis aangeduid, waarbij alle bijbehorende onderdelen, zoals een omliggende tuin of park en de bijgebouwen samen één historisch en onlosmakelijk geheel vormen.

De tuin van de buitenplaats was vaak in Engelse landschapsstijl opgetrokken. In deze landschapsstijl diende water niet opzichtig uit een fontein te spuiten, maar moest subtiel aanwezig zijn en natuurlijk overkomen. De techniek, die daarvoor nodig was, mocht niet zichtbaar zijn in de tuin. Dat betekende, dat het beekje eruit moest zien of het er altijd gekabbeld had, of dat de vijver daar altijd al de bomen tot spiegel had gediend.

De term *'hofstede'* bleef tot in de negentiende eeuw in gebruik. De betekenis werd nu meer gekoppeld aan de populariteit van een landelijke levensstijl onder de nieuwe elite van notabelen. De beleving van tuin en park speelde daarin een belangrijke rol. De aangelegde tuin was niet alleen bestemd voor vermaak, maar ook om eruit te kunnen eten: de hofstede – *'tot vermaeck en voordeel aengeleyt'*. (Kuiper, 2012).

De beleving van de *'landschapstuinen'*, die werden aangelegd rondom het huis, lag vaak ten grondslag aan de aanleg van de latere stadsparken.

#### *Oranjerie en citrusbomen*

De meeste citrusbomen in Nederland waren te vinden op de zeventiende-eeuwse buitenplaatsen. De citrus was populair in die tijd, met name de *Citrus aurantium*, de bittere



Het park rond het seminarie Bovendonk is strak van opzet. Voor de hoofdentree bevindt zich een dubbele oprijlaan, die in een rotonde eindigt. Door woningbouw zijn in de loop der jaren stukjes van het park opgeslokt. De patio-tuin is in grote lijnen in oorspronkelijke stijl hersteld. In het park staan aanplantingen van eiken, beuken, kastanjes en linden. Bij de Bomenstichting staan een aantal bijzondere bomen geregistreerd: gewone esdoorn uit 1900-1910, valse acacia uit 1910-1920, beuk uit 1890-1900, zomereik uit 1830-1840 en diverse soorten uit de periode 1880-1890.

### *Arboretum*

Het Arboretum te Oudenbosch bezit een waardevolle verzameling bomen. Dat geldt ook voor de tuin bij hotel Tivoli. Beide bomentuinen grenzen aan elkaar en liggen in het hart van Oudenbosch. Het Arboretum is ontstaan uit de tuinen van de Broeders van Saint Louis en de paters Jezuïeten. De kloostertuin van de broeders is vanaf 1841 in verschillende fasen gevormd. Door verdere aankoop van de aanliggende tuinen in de periode 1991-1996 kon het Arboretum uitbreiden. De kloostertuin van de paters Jezuïeten kon in 1996 worden toegevoegd. Aan de padenstructuur is de oorspronkelijke kloostertuin nog duidelijk te herkennen. De Jezuïeten hebben sinds 1890 veel interessante bomen geplant. Een bijzonder exemplaar is de treurbeuk. Deze boom is omstreeks 1840 door de Latijnse school, toentertijd eigenaar van de grond, geplant.

In 1987 transformeerde tuin- en landschapsarchitect Anton van Rooijen de verschillende tuinen tot één geheel naar het principe 'eenheid in verscheidenheid – verscheidenheid in eenheid'.

De bomencollectie telt een aantal bijzondere exemplaren.

Bij de Bomenstichting staan de volgende bomen geregistreerd:

- Rode paardekastanje uit 1890-1900. Deze staat in het oude deel van de collectietuin. De boom bekleedt de vierde plaats qua grootte/dikte van deze soort in Noord-Brabant. Hij is geënt op 180 cm hoogte.
- *Parrotia persica* uit 1900-1910. Deze staat in de collectietuin. Het is de grootste/dikste boom van deze soort in Noord-Brabant. De boom heeft een kroondoorsnede van circa 16 meter.
- Zilveresdoorn 'Pyramidale' uit 1880-1890. Deze staat bij Hotel Tivoli, het voormalige Collegium Berghmannianum (Latijnse school). De boom is waarschijnlijk geplant op Eerste Paasdag 1891.
- Treures. Deze boom staat achter de Lourdesgrot.
- Treurbeuk uit 1840-1850 in de collectietuin. Deze boom is geplant bij de aanleg van de kloostertuin/bouw van de Latijnse school in 1840. Het is de op een na grootste/dikste treurbeuk van Noord-Brabant. De boom heeft een brede kroon met een doorsnede van circa 20 meter. De boom is geënt op 120 cm hoogte.
- Oosterse plataan uit 1860-1870 in de collectietuin, bij de kas in het Arboretum. Dit is de grootste/dikste Oosterse plataan in Noord-Brabant.





*Afbeelding 32: Oudenbosch, treurbeuk uit 1840 in Arboretum*

In stadstuinen zal verder hooguit een enkele boom uit de periode 1850-1940 dateren. Wel zijn er nog waardevolle tuinen bij pastorieën. Kastelen en buitenhuizen hadden meestal een tuin, park of een sterrenbos. In de negentiende eeuw zijn deze gewijzigd in parken in de Engelse landschapsstijl. Mattemburgh in de gemeente Woensdrecht is hiervan een voorbeeld (Michels, 1993).

In de loop van de negentiende eeuw is men voortgegaan met het aanbrengen van traditionele beplantingen, zoals op dorps- en stadspleinen. Vaak werd een min of meer systematische aanleg van leilinden toegepast. Op het platteland gold tot circa 1850 het voorpootrecht. Daarbij werden in de wegbermen eiken, berken of fruitbomen geplant. Later werd de bermbeplanting systematischer aangepakt. Deze nu fors uitgegroeide bomen, voornamelijk zomereiken, zijn nog terug te vinden langs delen van wegen. Dijkbeplanting vormt vaak een opvallend structurelement in het landschap.

#### *Lanen*

Onder een 'laan' wordt verstaan: een weg of een pad geflankeerd door één of meer rijen bomen. De bomen bestaan meestal uit één soort en ze zijn op regelmatige afstand van elkaar geplant. Meestal staan de bomen aan beide zijden van de weg recht tegenover elkaar. Om

mooie rechte stammen te krijgen en een groen ‘dak’ boven de weg, werden laanbomen opgesnoeid: de onderste takken werden steeds verwijderd. Laanbomen groeien doorgaans langzamer dan bomen in het veld. De meest gebruikte boomsoorten voor een laanbeplanting waren eik, beuk en linde. Vaak liep een laan door tot de grens van het landgoed, om te laten zien tot hoever het bezit zich uitstrekte.



*Afbeelding 33: Oud Gastel, laanbeplanting langs Lange Dreef*

### *Boerenerven*

Het boerenerv bestond niet alleen uit de boerderij en de bijgebouwen, maar bezat ook open ruimten daaromheen. Het geheel was vaak omgeven door een beschermende bomerij, een windsingel, die tevens voor schaduw zorgde.

Binnen het erf bevond zich de boerentuin, de boomgaard en de agrarische gebruikruimte. De tuin was meestal omgeven door een heg, om de dieren de toegang te bemoeilijken. De voorzijde was het domein van de boerin, met de moes- en bloementuin, de bleek en de boomgaard. De achterzijde van het erf omvatte het bedrijfsgedeelte met de schuren, het domein van de boer.

In de klassieke nutstuin werden vooral groenten gekweekt. Later werden er bloemen langs of tussen de groenten gezet. De hoofdvorm van de tuin is een rechthoek met een centraal middenpad en een onderverdeling in smalle bedden. Deze vorm gaat terug op de middeleeuwse klooster- of kruidentuin, waarbij de afzonderlijke bedden werden omgeven door lage buxushaagjes.

### *Knotbomen*

Knotbomen zijn een aanwijzing voor het historische gebruik van het landschap. Ze vormen een eeuwenoude manier van houtoogst. Ze hebben een stam van zo'n twee meter hoog, waarop takken groeien die eens in de twee tot vier jaar werden gesnoeid. Door die snoei ontstaat op deze hoogte een vergroeiing van de stam: de knot. Vaak staan knotbomen in rijen langs het water, waardoor ze met hun wortels de waterkant verstevigen. Ook deden ze dienst als grensmarkering. Geknotte bomen langs wegen werden wel gebruikt om er kruisbeelden of Maria-beelden aan te bevestigen. Knotbomen werden echter vooral gebruikt als houtleverancier voor geriefhout. Wilgenhout diende al van oudsher voor het vlechten van manden of voor de vervaardiging van klompen. De wilg is dan ook de belangrijkste knotboom.

### *Leilinden*

De linde wordt veel gebruikt als leiboom en wordt dan ook wel 'leilinde' genoemd. Leilinden hebben een opgaande stam, waarboven op een hoogte van ongeveer twee meter de zijtakken horizontaal gebogen worden en aan een frame worden vastgemaakt. In de jaren daarna worden de nieuwe scheuten op de stam en de scheuten die niet in de gewenste richting groeien, weggeknipt. Op die manier ontstaat een dicht bladerscherm op stam, dat in de zomer als natuurlijke zonwering kan dienen. Leilinden werden vroeger vooral bij boerderijen met melkvee geplant, maar ook bij woonhuizen in dorpen. Boeren plantten de leilinden langs de voorzijde van de boerderij, omdat de bomen zo koelte gaven in de voorkamer en de daaronder gelegen melkput (Pasveer en Poell, 2012).

### *Houtwallen*

Een houtwal is een haag op een verhoogde afscheiding tussen twee percelen. Deze vorm van begroeiing staat vaak op door de mens opgeworpen aarden wallen, die een eigendomsgrens markeren. Soms liggen wallen naast een weg of sloot.

Naast de locatie Bredestraat 4 ligt nog een houtwal, het restant van een oude dijk van Nieuw Gastel, het ingepolderde gebied dat als een sikkeld rondom Oud Gastel was gelegen. Deze staat al op een kaart uit 1730.



## 6. BESCHRIJVING VAN DE KERNEN

### 6.1 Gemeente Halderberge

Halderberge was sinds de dertiende eeuw de benaming van de streek die ongeveer de huidige fusiegemeente omvatte: de voormalige gemeenten Hoeven, Oudenbosch en het overgrote deel van Oud en Nieuw Gastel. De oude naam werd opnieuw gebruikt op voorspraak van de heemkundeverenigingen bij de gemeentelijke herindeling per 1 januari 1997.

Op 6 december 1298 stelde Raso van Gaveren, heer van Breda, een nieuwe schepenbank in voor de goederen van het klooster van Sint Bernaards, voor zover die betrekking hadden op *'het Goed van Halderberg'*, dat werd begrensd door Calfsdonk, Hesselake, Barlake, Middelmeer, Mark, de Sprange en het Huelmeer. Daardoor ontstond er een juridische en bestuurlijke eenheid. De streek wordt tegenwoordig *'Land van Gastel'* genoemd. In 1290 zijn de grenzen afgebakend tussen de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom. Ook daar wordt de naam 'Halderberge' genoemd. De grenslijn werd getrokken *'toten ogesten Halderberge'*. De Halderbergen zouden een rij zandhoogten zijn op het grondgebied van Hoeven. Ze worden herhaaldelijk genoemd in oorkonden.

De naam Halderberge is een aanduiding voor een hoogte. Er was ook een laagte, gevuld met veen. De vervening was het begin van een relatieve welvaart in deze contreien.

Nederzettingen als Gastel, Kuivezand, Nieuwenbosch, Baarlebosch en Hoeven danken hun ontstaan aan de turfwinning. Oudenbosch vormt nu de hoofdplaats van de gemeente Halderberge. De gemeente beslaat een oppervlakte van ca. 75 km<sup>2</sup>. Tot de gemeente Halderberge behoren de kerkdorpen Bosschenhoofd, Hoeven, Oud Gastel, Oudenbosch en Stampersgat. Daarnaast de gehuchten/buurtschappen: Gastelsveer, Kruisstraat, Kuivezand, Noordhoek, Schans en Stoof. In dit hoofdstuk worden de monumentale waarden binnen deze kernen (in samenhang met de gemeentelijke cultuurhistoriekaart) kort toegelicht. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van het boek 'Halderberge Oud en Nu', een gezamenlijke uitgave van de vier heemkundeverenigingen, uitgebracht als no. 1 1998 in de reeks Bijdragen tot de geschiedenis van Halderberge.

### 6.2 Bosschenhoofd

Naam: Bosschenhoofd (1740). Het dorp werd ook Seppe genoemd. Het is de jongste kern van de gemeente Halderberge.

Ten zuiden van Oudenbosch was in 1301 door de abdij van Sint Bernaards een gebied van ongeveer driehonderd hectare *'moer'* uitgegeven, bekend als het Bossche Laag. Aan de rand hiervan werd een nieuw turfhoofd aangelegd, dat het Bossche Hoofd werd genoemd. Het huidige Bosschenhoofd ligt niet bij dit vroegere turfhoofd, maar zuidelijk daarvan. Het negentiende-eeuwse onderscheid tussen het Groote Bosschenhoofd en het Kleine Bosschenhoofd zou erop kunnen wijzen, dat er verschillende turfopslagplaatsen hebben gelegen. Vanuit de turfopslagplaats werd de turf vervoerd naar de haven van Oudenbosch. Aan de turfhandel kwam een einde tussen 1609 en 1621 (het Twaalfjarig Bestand tijdens de Tachtigjarige Oorlog). Het land bleef grotendeels achter als schraal zandgrond- en heidegebied.

Het dorp Bosschenhoofd is pas in de negentiende eeuw gesticht door pioniers uit Hoeven die zochten naar nieuwe ontginningsmogelijkheden in de omgeving. In 1882 kreeg Bosschenhoofd een school, in 1886 een R.K. kerk, gewijd aan het Heilig Hart van Jezus. De kerk kreeg in 1946 zijn huidige uiterlijk.

In 1911 werd het Retraitehuis Seppe gebouwd door de paters redemptoristen. Hier konden de katholieke deelnemers aan driedaagse retraites zich in alle rust afsluiten van de buitenwereld. Inmiddels is hier een appartementencomplex gevestigd. De monumentale gevel en het torentje van het pand zijn bij de verbouwing wel bewaard gebleven.



Afbeelding 34: Bosschenhoofd, retraitehuis Seppe

De naam Seppe is officieel niet in gebruik, maar wordt nog wel benut door een aantal instellingen, waaronder het vliegveld Seppe. De naam is afkomstig van Jacobus Sep, die hier in de jaren 1854 / 1855 woonde. Hij dreef er ook een herberg. Naar verluidt kwam de naam Seppe in gebruik door een misverstand. Een Belgische ingenieur, die betrokken was bij de aanleg van de spoorbaan, had naar de naam van de omgeving gevraagd in de herberg om er een te bouwen stationnetje naar te vernoemen en kreeg als antwoord: *'Ier ist bij Seppe'*. Sindsdien verschenen zelfs plaatsnaamborden met de naam Seppe!

### 6.3 Hoeven

Naam: In den Hoeven (1311), Hoeven (1430), De Hoeven (19<sup>e</sup> eeuw), Hoeven (1901). Hoeven kan gekenmerkt worden als een middeleeuwse randhoevennederzetting, met een systematische lineaire opzet.

In 1282 verkochten Arnold van Leuven en zijn vrouw Elisabeth, Heer en Vrouwe van Breda, aan het Cisterciënzer klooster van Sint Bernaards aan de Schelde honderd 'hoeven' woeste grond, gelegen op een heuvel die de 'Halderberg' werd genoemd. Een 'hoeve' of 'mansus' was een oppervlaktemaat, ongeveer 12 bunder groot. De verkoop aan de abdij was bedoeld om het nauwelijks bewoonde gebied dat bestond uit drassige veendekken te ontginnen. De cisterciënzers hadden hun vakkennis daarvan al elders bewezen.

De monniken vestigden een 'uithof', een grote boerderij omgeven door een gracht, op een hoger gelegen zandig terrein ('donk'), de locatie van het huidige Bovendonk. Op de uithof woonde de rentmeester. Op deze locatie is nu het Conferentiecentrum Bovendonk gevestigd. Het markante neogotische gebouw met kapel uit de jaren twintig van de vorige eeuw is een ontwerp van architect P.J.H. Cuypers.

Het gebied hoorde kerkelijk aanvankelijk onder de parochie Gastel. Reeds in de dertiende eeuw is sprake van een 'kapel op de Halderberg'. In 1310 werd Hoeven een zelfstandige parochie. In 1648, na de Vrede van Munster, waarbij het protestantisme tot staatsgodsdienst werd verheven, moesten de katholieken hun kerk afstaan aan de protestanten. Zelf gingen ze ter kerke in een schuurkerk. Pas in 1821 kregen ze hun kerk weer terug. In Hoeven was de in 1929 gebouwde opvolger (R.K. kerk St. Johannes de Doper) van deze uit circa 1500 daterende kruiskerk in gebruik. De laatste restanten van de oude kerk zijn in de jaren zestig van de twintigste eeuw is afgebroken. De monumentale pastorie aan de St. Janstraat 20 heeft nog lange tijd gefungeerd als gemeentehuis en werd later als verenigingsruimte door de heemkundevereniging 'De Honderd Hoeven' en door de artotheek in gebruik genomen.



Afbeelding 35: Hoeven, heemhuis St. Janstraat 20





Afbeelding 36: Hoeven. dorpspomp

De karakteristieke *dorpspomp* aan de Sint Janstraat dateert uit 1855. Na aansluiting van Hoeven op het waterleidingnet in 1931 is de pomp buiten gebruik gesteld.

### *'t Gors*

Buurtschap het Gors is één van de oudst bekende namen bij Hoeven. In het zuidwesten van Nederland heeft 'gors' de betekenis van 'een begroeid aangeslibd kleilandje, of *schor*'. Op een kaart uit 1783 wordt de straat over het Gors de 'Moerdijkse Post Baan naar Antwerpen' genoemd. Dit was de postroute van Antwerpen via de Kruisstraat en het Lamgatse Veer naar Holland. Het Gors moet een nederzetting zijn geweest op wat hoger gelegen grond. In de periode tussen 1350 en 1409 hebben de bewoners van het Gors vermoedelijk de onbedijkte gorzen in her ernaast liggende lage land als weidegrond gebruikt. Wellicht geldt dit ook voor de '*Kerke gorsschen aen de Belrussche vaert*' van omstreeks 1500.

### *Kruisstraat*

Naam: Cruijstrate (1565), An de Kruisstrate (1740). Naar de ligging aan een kruispunt van wegen. 'Kruis' betekent hier 'kruising'. Het buurtschap Kruisstraat ligt op 1 km ten noordwesten van Hoeven, rond de kruising Bosschendijk / Oude Antwerpsepostbaan / Sint Bernardusstraat / Gors. Dergelijke plaatsen waren gunstig gelegen voor herbergen en ze waren later ook als pleisterplaats/halte voor de postkoets in gebruik.

### *De Heul*

Naam: Heul (1840)

Dit gehucht is genoemd naar de in de middeleeuwen gelegde '*heul*' of brug, waarmee de oude baan van Hoeven naar Sprundel over de uitwatering van het Heulmeer passeerde. Al in de dertiende-eeuwse grensomschrijvingen komen namen voor als het Heulmeer en het Overste Heulmeer. Dat was een meer in de laagte waar nu de Kibbelvaart loopt.

Die vaart diende om de bij het Heulmeer gevonden turf te vervoeren. De straat die vanuit het dorp Hoeven in zuidwaartse richting voert, heet al eeuwen ‘De Heul’. De weg dankt zijn naam aan de overkluizing van de Kibbelvaart, een waterloop die het dal ten zuiden van de Oude Bredasepostbaan en ten noorden van de Bremstraat van water ontlast. Waar het dal van de Kibbelvaart op zijn smalst is, op een hoogte van circa 4,2m + NAP, werd al in de middeleeuwen een oversteek gemaakt, door het plaatsen van een ‘heul’ of brug. De Kibbelvaart passeert de Heul en stroomt vervolgens in de laagte westelijk van de Hoge en de Lage Donk naar het noorden en watert via de Laakse Vaart af op de Mark.

De grens tussen de gemeente Etten-Leur en de voormalige gemeente Hoeven, tevens die tussen de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom, liep deels links, deels rechts over de Heul. Het Ettense gedeelte van de Heul is per 1 januari 1997 bij de gemeente Halderberge ingedeeld. De grens tussen Baronie en Markiezaat werd hier in 1290 als volgt vastgesteld: ‘*van den ogesten Haldeberge*’ liep de grens ‘*toten pale, die staet toter overste (Huel)mere*’, waar reeds in 1279 de grenspaal werd gezet voor de eigendommen van de Cisterciënzers.

#### *Achter Het Hof*

Hiermee wordt een buurtschap aangeduid langs de gelijknamige straat, vroeger ook wel ‘Achterhofsche Straat’ genoemd. ‘Hof’ kan in toponiemen diverse betekenissen hebben, zoals ‘omsloten perceel nabij een boerderij’. Hof kan ook staan voor ‘grote boerderij’ of hoofdhoeve van een nederzetting.

#### *Kibbelvaart*

De Kibbelvaart is een water dat loopt vanuit de buurtschap Achterhoek (gemeente Rucphen) in noordoostelijke richting (tussen de spoorlijn en de A58, westelijk en oostelijk van de Heistraat onder Hoeven). Langs de buurtschappen Midden Donk en Lage Donk komt de vaart oostelijk van buurtschap Palingstraat uit in de Laakse Vaart, die uitmondt in de Mark.

#### *Palingstraat*

De naam ‘Palingstraat’ heeft niets met de gelijknamige vis te maken, maar dankt zijn naam aan een grenspaal uit de dertiende eeuw van het gebied Etten onder de Palen van de Hoeven. Deze markeerde tevens de grens tussen het bezit van Breda en dat van Bergen op Zoom. De Palingstraat loopt vanuit Hoeven in noordoostelijke richting in de Hoevensche Beemden.

#### *De Spie*

Een ‘geer’ of ‘spie’ is een driehoekig stuk grond. Het is ook de naam van een buurtschap in het buitengebied ten westen van Hoeven, ten zuiden van de weg Hoeven-Oudenbosch. Het omvat de noord-zuid lopende Antwerpsepostbaan, de Haspelstraat, de Slikstraat, de Kapelstraat en de Mommersstraat. Het buurtschap grenst in het zuiden aan de Pagnevaart.

## 6.4 Oud Gastel

Naam: Oud-Gastel, Gestele (1275), Oudt Gastel (1575), Oud Gastel heette vroeger *Gastel op Zoom*, naar de hoge rand (zoom) van Noord-Brabant.  
Oud Gastel is ontstaan op de rand van zeeklei en zandgronden.

In het jaar 1275 wordt Gastel voor de eerste maal genoemd in de geschreven bronnen. In dat jaar schonken Arnold van Leuven, Heer van Breda en zijn gemalin Elisabeth aan de Cisterciënzer abdij Sint Bernaard de ‘*novale (nieuwe) tienden*’ aan de parochie van ‘Gestele’.

De abdij kreeg het recht er een pastoor aan te stellen. De medewerking van de abdij werd gevraagd om het land van Gastel verder te ontginnen en te exploiteren.

Gastel behoorde tot 1287 tot het Land van Breda. Na het overlijden van Arnold van Leuven kwam het in gemeenschappelijk bezit van de Heren van Breda en Bergen op Zoom. Dit duurde tot 1458 toen het geheel onder het Land van Bergen op Zoom kwam te vallen, dat in 1533 werd verheven tot Markiezaat. In 1296 is in Gastel voor het eerst sprake van een eigen schepenbank, die in 1811 werd opgeheven.

Oud Gastel ligt op zandgrond en is daardoor behouden gebleven, in tegenstelling tot het voormalige dorp Nieuw Gastel, dat in lager gelegen kleigebied lag en al snel na zijn ontstaan in de zestiende eeuw verloren is gegaan, toen de polder onder water werd gezet (geïnuundeerd) om vijandelijke troepen tegen te houden. Inundatie werd als oorlogsstrategie veelvuldig toegepast.

### *Kuivezand*

Naam: Kuyvezand, Cuyvesande (1562), Cuvesant en Cuvesand (1840), 'Kuivezand of Stuivezand'. De naam houdt wellicht verband met 'stuifzand' dat na de veenwinning is ontstaan. Het maakte deel uit van het gebied dat tussen 1280 en 1287 is uitgemoerd.

Het buurtschap ligt op circa 1 kilometer ten westen van Oudenbosch. Mogelijk dankt het zijn naam aan de molen, die er eertijds heeft gestaan. Deze is in 1384 al bekend.

### *Langenberg*

Ten zuiden van Kuivezand is Langenberg te vinden, gelegen rond de Noordhoeksestraat, de Oude Roosendaalsebaan, de Opperstraat en de Langenbergsestraat. Omstreeks 1478 moet hier een kapel zijn gebouwd aan de weg naar de Noordhoek bij Zegge. Waar zij precies gestaan heeft, is niet bekend. De kapel is in de zestiende eeuw in onbruik geraakt. Bij de kapel heeft ook een zgn. Sinte Quirijnsputje behoord, een bron waarvan het water een genezende werking zou hebben. In 1934 kwam dit 'Krijnsputje' droog te staan door afgraving van de Nieuwe Riet voor de afvoer van overtollig grondwater. De locatie is dicht begroeid geraakt en niet meer exact te duiden.

### *Stoof*

Naam: De Stooie (1565), De Stove (1639). De naam Stoof bestaat al eeuwen en verwijst naar de *meekrapstoof* (of *meestoof*), die hier heeft gestaan. Over de Stoofstraat reden de meekrap-telers met hun product naar de stoof, waar de wortels werden gedroogd en bewerkt. De gedroogde en fijngestampte meekrapwortel leverde een poeder, dat als rode verfstof werd gebruikt.

Het buurtschap werd ook wel 'Meer en Stoof' genoemd. De naam van het vroegere buurtschap Meer is nog verbonden aan de 'Meirstraat'. Stoof is te vinden op 1 km noordoostelijk van Oud Gastel en omvat naast de Stoofstraat en de Meirstraat ook het Ommegangstraatje, de Vierschaarstraat, de Lagestraat, de Dulderstraat het Bremswegje, de Pietseweg en de Barlaqueseweg.

De eerste *schuurkerk* van Oud Gastel stond waarschijnlijk op de Meir. In 1765 werd elders in Oud Gastel een nieuwe schuurkerk gebouwd.

Een windmolen heeft vanaf 1812 tot 1934 gestaan op de scheiding van de Meir en Stoof.

Daarna werd de molen gesloopt.



## 6.5 Oudenbosch

Naam: Oude(n) Baarlenbosch, Baerlebossche (1275), Oudenbossche (1369) en Vetusbuscum (1382).

Oudenbosch ligt op de scheidslijn tussen het klei- en het zandgebied. Aan de noordzijde ligt polderland met dijken en waterlopen, aan de zuidkant ligt het Brabants zandgebied. De plaats heeft daardoor van oudsher een (handels)centrumfunctie vervuld.

### *Geschiedenis*

De waterloop van Oudenbosch naar de Mark/Dintel is omstreeks 1300 gegraven en werd vooral gebruikt voor het vervoer van turf. De turf uit zuidelijker streken kwam via smalle watertjes naar Oudenbosch om op het turfhoofd te worden overgeslagen op schepen die naar het noorden (Dordrecht) koers zetten. Die smalle waterloopjes liepen op de plek van het huidige Westvaardeke en Oostvaardeke. Bij de waterloop was een spui met een bassin waar zout werd gewonnen uit het opgeslagen water. De namen Spui en Zellebergen herinneren hier nog aan.



Afbeelding 37: Oudenbosch, restant turfvaart West Vaardeke

Het stuk rivier tussen de 'Merck' en de 'Dintel' heette de 'Barlaeck'. De nederzetting bij het havenhoofd werd Baerlebosch genoemd. Later verschenen aan de Baerlaeck huisjes en bedrijfsjes: het nieuwe Baerlebosch of Nieuwenbosch. Het Oude Baerlebosch werd al snel Oudenbosch. Baerlebosch scheidde zich in 1358 af van Gastel en werd een zelfstandige parochie.

Het veer op Dordrecht stimuleerde sinds de vijftiende eeuw een levendige handel, waardoor er fraaie panden werden gebouwd aan de haven. In de zestiende eeuw zakte de economie echter in door het verplaatsen van het veer naar Zevenbergen en door plunderingen van Spaanse soldaten tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Later werd de handel met Holland weer hersteld. Hout, landbouwproducten en bier vormden de voornaamste handelswaar. Oudenbosch telde in het verleden een aantal brouwerijen, waaronder Fortuijn en Den Anker. De laatste brouwerij is in 1948 gesloten. In de negentiende eeuw was ook de suikerindustrie een belangrijke bron van inkomsten. In Oudenbosch hebben drie suikerfabrieken gestaan langs de haven.

### *Religieuze ontwikkeling*

Oudenbosch is vooral bekend vanwege de Basiliek van de Heilige Agatha en Barbara, een rijksmonument en een verkleinde kopie van de Sint Pieter in het Vaticaan.



*Afbeelding 38: Oudenbosch, voorgevel basiliek*

Het initiatief tot de bouw werd genomen door pastoor Willem Hellemons, die een grote voorliefde had voor de Paus en voor de stad Rome. Daardoor zijn veel Italiaanse namen in Oudenbosch te vinden. De basiliek is ontworpen door architect P. Cuijpers. Voor de voorgevel heeft het front van de Sint Jan van Lateranen model gestaan. Dit is een ontwerp van prof. ir. G.J. van Swaaij. In 1865 werd met de bouw begonnen. In 1892 was het bouwwerk geheel voltooid. De bouw van de kapel van Saint Louis startte gelijktijdig met de bouw van de basiliek. In 1866 werd deze kapel in gebruik genomen. De dertig meter hoge koepel dateert uit 1888. Beide koepels bepalen al van verre aan de horizon het beeld van Oudenbosch.

Bijzonder in het interieur van de basiliek is het marmerschilderwerk, dat een perfecte weergave vormt van de diverse marmersoorten die in de Sint Pieter zijn gebruikt. De bouw houdt ook verband met de herdenking van de circa drieduizend Zouaven, pauselijke soldaten die van 1864 tot 1870 vanuit Oudenbosch naar het Vaticaan zijn gereisd om het pauselijk leger te versterken. De naam Albano is in Oudenbosch nog een verwijzing naar de Zouaven. Het was in Italië de plaats waar ze waren gelegerd.

In het Zouavenmuseum, gevestigd in het oude gemeentehuis aan de Markt, is de geschiedenis van deze bijzondere periode uit de Oudenbossche geschiedenis in beeld gebracht.



*Afbeelding 39: Oudenbosch, Zouavenmuseum*

In 1911 is tevens het Zouavenmonument opgericht. Albano was in Oudenbosch aanvankelijk de naam voor een boerderij in het Bossche Laag, waar de broeders van Saint Louis hun groenten en fruit teelden. Het werd uitgebreid tot een buitenverblijf met sportfaciliteiten. De huidige sportvelden herinneren hier nog aan, evenals de naam voor een Oudenbossche woonwijk.

De cultuurhistorische waarde van het centrum van Oudenbosch schuilt voor een belangrijk deel in de monumentale religieuze gebouwen en complexen die herinneren aan het ‘rijke Roomse leven’ van de negentiende en twintigste eeuw. Oudenbosch was daardoor uitgegroeid tot een van de meest vooraanstaande onderwijscentra van Noord-Brabant. De initiatiefnemer voor deze ontwikkeling was pastoor Hellemons (1810-1884), die een sterke band had met Rome, waar hij zijn priesteropleiding had voltooid. Hij ontwikkelde grote belangstelling voor pastoraal werk onder de jeugd, met name door de Jezuïeten. Ook de uitbundige architectuur in Rome sprak hem zeer aan. Op 3 oktober 1834 werd hij aangesteld als kapelaan en in maart 1842 als pastoor. Zijn belangrijkste zorg was de jeugd, die door armoede, slechte parochiale zorg en de aanwezigheid van militairen vanwege de Belgische afscheiding nauwelijks werd gevormd. Hellemons hechtte veel belang aan de komst van religieuzen voor onderwijs en opvoeding. In 1837 wist hij de zusters Franciscanessen uit Roosendaal te bewegen om in Oudenbosch een zusterhuis, het latere Sint Anna, te vestigen. Deze instelling ontwikkelde zich in korte tijd tot meisjesschool en ook de meisjescongregatie vond er onderdak.





*Afbeelding 40: Oudenbosch, entree voormalig pensionnat "Sint Anna"*

Op 24 juni 1838 richtte Hellemans naar het model van de Jezuïeten in Rome een Maria-congregatie op voor jongens. Samen met Broeder Aloysius en Broeder Vincentius was hij de grondlegger voor het Instituut Saint Louis. De financiële ondersteuning voor de projectontwikkeling was afkomstig van het burgemeestersechtpaar Van den Dries.

In het centrum van Oudenbosch verrees een gebouwencomplex van het onderwijsinstituut Saint Louis van de Congregatie van de H. Aloysius van Gonzaga. De jong gestorven Aloysius van Gonzaga (1568-1591) was door Hellemans gekozen als patroonheilige voor het instituut. Afgebeeld met een lelietak in de hand staat zijn beeltenis nog op bebouwing van de Aloysiusvleugel, die nu is verbouwd tot appartementencomplex.



*Afbeelding 41: Oudenbosch, St. Aloysius van Gonzaga*

Pastoor Hellemons kwam door zijn expansiedrang en de neiging tot instelling van een soort miniaturbisdom binnen Oudenbosch in conflict met de bisschop. Het bisschoppelijk college in het majestueuze Collegium Berchmanianum, een vormingsinstituut voor welgestelde jongelui, vreesde bovendien concurrentie van Saint Louis. De uitbreiding van de onderwijsactiviteiten van de Broeders naar verder gelegen dorpen moest daarom noodgedwongen worden beperkt. Zeker is wel, dat (religieuze) onderwijsactiviteiten hun stempel hebben gedrukt op het gebied dat wordt begrensd door de Markt, de Lollestraat, de spoorlijn en de Molenstraat. Uitgebreide informatie over de geschiedenis en herbestemming van het complex Saint Louis te Oudenbosch is te lezen in de uitgave uit 2001 van de Heemkundige Kring Broeder Christoffor nr. 69: 'Rondom de Cour', geschreven door Mark Buijs. Het voormalig kloostercomplex van de Jezuiëten uit 1836 is sinds 1994 in gebruik als Hotel-restaurant-congrescentrum Tivoli.



Afbeelding 42: Oudenbosch, hotel Tivoli

Ooit was er ook een sterrenkoepel in gevestigd, die de paters Jezuiëten in 1890 hebben gebouwd. Hiervoor ligt het Arboretum, ooit de tuin van het religieuze complex. De gebouwen van St. Anna hebben nog lange tijd onderdak geboden aan het gemeentehuis. De kapel was toen als raadszaal in gebruik.

#### *Veldkapellen en kruisbeelden*

Het *Mariabeeld* nabij de ontspanningszaal uit 1872: het casino 'Bene Merenti' (= 'Wel verdiend') op het sportpark Albano, dat hoorde bij het internaat van Saint Louis, werd in 1863 feestelijk ingewijd door pastoor Hellemons. De Italiaanse namen herinneren ook hier weer aan de voorliefde van pastoor Hellemons voor Rome, waar hij tijdens zijn studie een tijd verbleef.



## 6.6 Stampersgat

Naam: Stoutersgat (1639), Stampersgat (1682), Stampers Gat (1787). De naam verwijst mogelijk naar een arbeider (stamper) die in de meekrapindustrie werkzaam was. De aanduiding 'gat' wordt wel gebruikt voor de monding van een kreek. Bij 'het Gat' lag ook het veer over de Dintel. De locatie maakte deel uit van het ingepolderde gebied van Oud en Nieuw Gastel. Aan het begin van de zeventiende eeuw hebben er zich enige schippers en vissers nabij de rivier gevestigd. Er is dan sprake van 'Stoutersgat', genoemd naar de familie Stouters die in 1650 ter plaatse een boerderij bezat. De naam Stampersgat verwijst ook naar de familie van Jan Jansz. Stamper, die al in 1628 een boerderij bewoonde in de buurt van het dorp. Stampersgat is een typisch dijkdorp, met aanvankelijk slechts bewoning op de dijktaluds. In 1899 wordt het een kerkdorp.

De RK kerk van Stampersgat is genoemd naar de H.H. Martelaren van Gorcum. De naam is gekozen ter ere van pastoor C. Luijkx, die de laatste pastoor was van het in 1570 door dijkdoorbraken verdronken dorp Nieuw Gastel. Hij werd pastoor in Fijnaart en is later samen met de negentien martelaren van Gorcum opgehangen in Den Briel. De huidige kerk van Stampersgat dateert uit 1924 en is een opvolger van een (nood)kerk uit 1899.



Afbeelding 43: Stampersgat, R.K. kerk H.H. Martelaren van Gorinchem

Voor Stampersgat is de meekrapindustrie belangrijk geweest. Nog altijd heet Stampersgat in de carnavalstijd 'Meekrapdurp'. In 1851 werd hier een meekrapstoof gebouwd op een gedeelte van het terrein van het inmiddels vervallen Fort Willem, aan de oostzijde van de Gastelsedijk West. De stoof werd gesloopt in 1893.

Aan het eind van de negentiende eeuw werkte een groot deel van de bevolking in de suikerfabriek Dinteloord van J.F. Vlekke, een sociaal bewogen ondernemer die veel voor Stampersgat heeft betekend. Zijn monument is te vinden aan de Dennis Leestraat, bij de RK kerk.



Afbeelding 44: Stampersgat, gedenksteen J.F. Vlekke

## 7. Cultuurhistorisch toekomstperspectief

### 7.1 Inleiding

Het gemeentebestuur van Halderberge wil een beleid waarin sprake is van zorgvuldige omgang met de aanwezige cultuurhistorische waarden binnen haar grondgebied. De centrale visie, zoals verwoord in de nota 'Inspirerend verleden – Beleidsnota Cultureel Erfgoed Halderberge' luidt dan ook, dat cultuurhistorie een belangrijke drager is van de identiteit van de gemeente Halderberge en dat cultuurhistorie integraal deel uitmaakt van de ruimtelijke ontwikkeling. Ontmoetingen met heden en verleden gelden daarbij als uitdaging en inspiratiebron voor de toekomst. Het integreren van cultuurhistorie in andere beleidsterreinen, zoals ruimtelijke ordening, wordt nagestreefd. De gemeente beschikt over een eigen gemeentelijke monumentenlijst en een overzicht van overige historische bouwkunst. Bij het maken van beleidskeuzen moet het cultuurhistorisch aspect dus een prominentere rol krijgen, die verder reikt dan slechts de zorg voor een bepaald monumentaal object. De adviezen, zoals aangegeven op de cultuurhistoriekaart, zijn bedoeld als hulpmiddel bij de afweging van belangen inzake cultuurhistorie binnen de ruimtelijke ordening.

### 7.2 Uitgangspunten

Teneinde een goed en doelmatig beleid te kunnen voeren, is kennis van het eigen erfgoed van essentieel belang. Eén van de uitgangspunten van het nieuwe beleid zal dan ook moeten zijn: de kennis van het aanwezige erfgoed uit te breiden.

Bij het ontwikkelen van nieuwe ruimtelijke plannen dient cultuurhistorie een volwaardige plaats en inbreng te krijgen. Cultuurhistorische waarden kunnen leidraad en inspiratiebron vormen voor nieuwe ontwikkelingen, die daardoor aan (belevings)kwaliteit winnen. In de komende beleidsperiode zal daarom dienen te worden ingezet op het tijdig inbrengen van de erfgoeddiscipline in ruimtelijke ontwikkelingsprocessen.

Tevens kan cultuurhistorie een belangrijke stimulans zijn voor toerisme en recreatie. Een uitdaging en kans voor het promoten van de gemeente Halderberge! Door de gemeente uitgebrachte brochures als: 'Hartelijk Halderberge', de 'Kunst- en Monumentengids Halderberge' en 'Het religieus erfgoed van Halderberge' gaven daartoe reeds een eerste aanzet.

Een grotere betrokkenheid van monumenteigenaren en publiek is essentieel voor een vitaal cultuurhistorisch beleid. Daarom is het belangrijk om participatie, educatieve projecten en publieksgerichte activiteiten te bevorderen. Daarbij moet de kennis van het cultureel erfgoed binnen de gemeente Halderberge overzichtelijk en eenvoudig toegankelijk zijn.

Het is van groot belang dat de diverse betrokken afdelingen binnen de gemeentelijke organisatie gaan werken vanuit de gedachte dat bouwkundige, historisch-geografische en archeologische waarden in een zo vroeg mogelijk stadium van het ruimtelijke ontwikkelingsproces worden ingebracht en meegewogen. In dit proces dient cultuurhistorie gezien en gebruikt te worden als een **kans** en niet als beperking van de gewenste ontwikkeling. Ontmoetingen van heden en verleden vormen een uitdaging en inspiratiebron voor de toekomst. Behoud door ontwikkeling kan hierbij een uitgangspunt zijn. (Monumentenhuis Brabant, 2009: Beleidsnota 'Inspirerend verleden – beleidsnota cultureel erfgoed Halderberge').

### 7.3 Speerpunten gemeentelijk en provinciaal beleid

De beleidsbepalende stukken van de Provincie Noord-Brabant bevatten informatie die ook voor het beleid van de Gemeente Halderberge op het gebied van cultuurhistorie van toepassing is. Als zodanig zijn bepalend:

- de Structuurvisie ruimtelijke ordening en de uitwerking met gebiedspaspoorten en de Verordening Ruimte 2012;
- de Strategische agenda West-Brabant.

De Verordening Ruimte is bindend voor de gemeente.

In de Strategische agenda wordt aandacht besteed aan de cultuurhistorische waarde van gebouwd erfgoed: “De cultuurhistorische waarde van kloosters, industriële complexen en landgoederen draagt eveneens bij aan de identiteit en aantrekkelijkheid van West-Brabant. Investerings om deze in stand te houden zijn dan ook randvoorwaardelijk.”

In dit verband zijn met name van belang:

- Verdrongen dorpen;
- De Zuiderwaterlinie;
- De Basiliek van Oudenbosch en het omringende religieuze centrum;
- Herstel van het zicht op de grote kerken als de Basiliek;
- Bijzondere gebieden als het Gastels Laag en omgeving en het gebied rondom de Poldersdijk;
- Complexen van cultuurhistorisch belang aan de St. Antonedijk in Oud Gastel en aan de Bosschendijk-St. Bernardusstraat te Hoeven.
- De structuur van turfvaarten en turfhavens (turfhoofd Oudenbosch en Bosschenhoofd);
- Archeologische gebieden als de dekzandrug Bosschenhoofd-Hoeven.

De voorgenomen herinrichting van het centrum van Oudenbosch, een speerpunt van het actuele gemeentelijk beleid, past geheel in dit kader. In januari 2013 verscheen de ‘Herijking gebiedsvisie Oudenbosch’. In dit plan is inpassing van de locaties die voor de cultuurhistorie van Oudenbosch van belang zijn meegenomen in de herontwikkeling van het centrum. Het gaat hierbij met name om integratie van de bestaande religieuze bebouwing en (groene) ruimte in een nieuw te ontwikkelen woon- en werkgebied. De opzet is verbetering van de verblijfskwaliteit, teneinde Oudenbosch zowel voor de inwoners als voor de bezoekers aantrekkelijker te maken. Daarbij bepaalt de bestaande bebouwing in ruime mate de ontwikkeling.

Het is zeker denkbaar dat ook rondom andere locaties uit de aandachtsgebieden in de toekomst ontwikkeling zal plaatsvinden. Dan dient nader beleidsadvies te worden opgesteld. Hiervoor zal veelal aanvullend gebiedsgericht onderzoek noodzakelijk zijn. De cultuurhistoriekaart biedt in zo’n geval in één oogopslag een overzicht van de belangrijke cultuurhistorische waarden.



## 7.4 Aanbevelingen

Cultuurhistorische waarden geven mede vorm en inhoud aan de **identiteit** en **kenmerkend** van een gebied. Cultuurhistorie kan daarmee bijdragen aan een gevoel van **verbondenheid** met een plek. Daarnaast kent de cultuurhistorie ook een **economische waarde**. In dit verband valt te denken aan *recreatie en toerisme*, maar bijvoorbeeld ook aan *vastgoedwaarden*. Het landschap wordt steeds opnieuw ingericht, afhankelijk van de eisen van de tijd.

Cultuurhistorische waarden kunnen bij de inrichting van onze leefomgeving een bron van inspiratie zijn en tegelijk iets van het verleden en de identiteit van de streek zichtbaar houden. Zo kunnen ze de kwaliteit van de leefomgeving verhogen. Behoud van cultuurhistorische waarden betekent niet dat er geen ruimte meer is voor nieuwe ontwikkelingen. Het is daarbij echter wel van belang, dat bij deze nieuwe ontwikkelingen een plaats wordt ingeruimd voor het cultuurhistorisch erfgoed. We zullen dus zorgvuldig met onze cultuurhistorie moeten omgaan.

Zodra cultuurhistorie een belangrijk aspect is in ruimtelijke plannen, loont het de moeite om de kosten en baten van eventuele extra investeringen in de cultuurhistorie inzichtelijk te maken en om een *cultuurhistorievriendelijk* of zelfs *uitdagend* alternatief te ontwerpen.



Afbeelding 45: Hoeven, Grootseminarie Bovendonk

## GEBRUIKTE LITERATUUR

### Algemeen

- Bakker, M.S.C.**, *Het begin van de suikerindustrie in West-Brabant. Aspecten van industrialisatie en ondernemerschap*. In: Noordbrabants Historisch Jaarboek 4, 1987. p. 63-81. Uitgave: De Historische Sectie van het Noordbrabants Genootschap te 's-Hertogenbosch. De Walburg Pers, Zutphen.
- Benjamins, M.**, 2004. *De 'European Route of Industrial Heritage' in Noord-Brabant*. Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Buiks, Chr.**, 1997. *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda*. Assen.
- Brandsma, R.**, 2005. *In zeven sloten – van Zonzeel tot Hellegat*. Vèrse Hoeven, Raamsdonksveer.
- Brouwer, R.**, 2004. *'Aan de grens van 't aardsche leven ...'* in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Bruijn, G. de & F. van den Hoven**, 2001. *Op ontdekkingreis door West-Brabant: Baronie en Markiezaat. Kroniek van een millennium*. Uitgev. Filatop, Leerdam.
- Bruijn-Franken, H. de, e.a. (red.)**, 1994. *Ach Lieve Tijd. 700 jaar West-Brabant en de Westbrabanders*. Waanders Uitgev., Zwolle.
- Bulk, A. van den**, 2010. *Het bruine goud van West-Brabant*. In: 'In Brabant'. Tijdschrift voor Brabants Heem en Erfgoed. Jrg. 1 nr. 5 okt. 2010. p. 36-43 Uitgave: Stichting Brabants Heem, de Historische Vereniging Brabant en de stichting Erfgoed Brabant.
- Cuijpers, J.J.**, 2003. *De Lange Weg – ontwikkeling van de polderinrichting in westelijk Noord-Brabant*. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 21, p. 103-109
- Dirven, G.**, 2004. *Behouden we de Brabantse boerderij? Stoppen we de teloorgang van dit stuk erfgoed?* in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Dorsser, H.J. van**, 1956. *Het landschap van westelijk Noordbrabant. Bijdrage tot het inzicht in de ontstaanswijze*. Proefschrift. Flakkeesche Drukkerij, Middelharnis.
- Eeden, H. van den**, 2009. *Lodewijks kerkjes. Nalatenschap van het 'konijn van Olland'*. In: 'In Brabant'. Tijdschrift voor Brabants Heem en Erfgoed. Jrg. 1 nr. 0 okt. 2009. p.6-11. Uitgave: Stichting Brabants Heem, de Historische Vereniging Brabant en de stichting Erfgoed Brabant.
- Eerenbeemt, A. en B. van den**, 2004. *Oorspronkelijk wegenpatroon kern van cultuurhistorisch landschap. Verbeken van het weefsel is karaktermoord*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Haartsen, A.**, 2009. *Ontgonnen Verleden – Regiobeschrijvingen provincie Noord-Brabant* (rapport DK nr. 2009.dk116-k) Ede. Bureau Lantschap/Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
- Ham, W.A. van & J. Vriens (red.)**, 1980. *Historische kaart van Noord-Brabant 1795 – De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795*. 's-Hertogenbosch.
- Ham, W.A. van**, 1981. *De begrenzing van West-Brabant*. In: Brabants Heem nr. 2-3 Jrg. 33. Stichting Brabants Heem, Waalre.

- Horn van Nispen, M.-L. ten**, 2004. *Kei- en klinkerwegen in Noord-Brabant*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Kamps, P.J.M., P.C. van Kerkum en J. de Zee (red.)**, 2004. *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging*. Een herziene en uitgebreide bewerking van vestingbouwkundige termen van A.H. Mohr, 1983. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht
- Kolman, C., B. Olde Meierink en R. Stenvert**, 1997. *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant*. Zeist/Zwolle. Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgevers
- Kuyper, J.**, 1865. *Gemeente Atlas van de Provincie Noord-Brabant*. H. Suringar, Leeuwarden. (herdruk 1982) B.V. Foresta, Groningen.
- Laguet, J.A.Ph.**, 2004. *Voor verdedigingsdoeleinden ingerichte militaire bouw- en aardwerken*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.
- Leenders, K.A.H.W.**, 1989. *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750*. Historische uitgaven, reeks in-8° nr. 78, Gemeentekrediet.
- Leenders, K.A.H.W.**, 1996. *Het landschap als historische bron*. Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening. Cursusboek. Breda.
- Leenders, K.A.H.W.**, 1996. *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350). Een poging tot synthese*. Proefschrift. Walburgpers, Zutphen.
- Leeuwen, W. van**, 1981. *Het inventariseren van de gebouwde omgeving in Noord-Brabant*. In: Brabants Heem Jrg. 33 nr. 2 – 3. Stichting Brabants Heem, Waalre
- Leeuwen, W. van & M. Bolsius**, 2012. *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*. 25<sup>e</sup> publicatie van de Bossche Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur, W.Books, Zwolle.
- Meffert, M.**, 2007. *Essenbeleid in de provincie Noord-Brabant*. In: *Essen in zicht. Essen en plaggendecken in Nederland: onderzoek en beleid*. p. 41-51. Nederlandse Archeologische Rapporten 34. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort.
- Noordbrabants Museum**, 1978. *Dorpen in Brabant*. Ontstaan en ontwikkeling. Boek bij tentoonstelling 12 mei tot 9 juli 1978. 's-Hertogenbosch.
- Olst, E.L. van**, 1988. *Landelijke bouwkunst Noord-Brabant*. SHBO, Arnhem.
- Pasveer, A. en J. Poell**, 2012. *Groen van toen*. Uitgave Stichting Open Monumentendag, Amsterdam.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Regio Zuid West Brabant*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Regio Brabants Kleigebied*. 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 2009. *Beleidsregel Stimulering Gemeentelijke Archeologie- c.q. Erfgoedkaarten 2009-2011*
- Sneep, J., J.P.C.M. van Hoof, G.J.L. Koolhof en S.H. Poppema (red.)**, 1996. *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Noord-Brabant*. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht.
- Vermeulen, P.**, 2004. *Zorg voor kleine religieuze monumenten in Brabant. Wegkapellen, wegkruisen, heilig hartbeelden en Lourdesgrotten*. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught.

- Vierlingh, A.**, 1920. *Tractaet van Dyckagie, XVI, heruitgave.* 's-Gravenhage.
- Woud, A. van der**, 1987. *Het Lege Land. De ruimtelijke orde van Nederland (1798-1848).* Uitgeverij Contact, Amsterdam.

## Gemeente Halderberge

- Buijs, M.J.J.G.**, 2001. *Rondom de Cour. De geschiedenis en herbestemming van het complex Saint Louis te Oudenbosch.* Uitgave van de Heemkundige Kring Broeder Christoffor nr. 69. Oudenbosch.
- Casteren, J.W.C. van**, 1975. *Oudenbosch.* Beknopt historisch overzicht, uitgegeven door het gemeentebestuur van Oudenbosch bij gelegenheid van het 700-jarig bestaan. Roosendaal.
- Caulil, C.M.M. van** (eindred.), 1998. *Halderberge oud en nu. Bijdragen tot de geschiedenis van Halderberge, no. 1.* Heemkundige Kring Br. Christoffor uit Oudenbosch, Heemkundige Kring De Honderd Hoeven uit Hoeven, Heemkundige Kring Het Land van Gastel uit Oud Gastel en Heemkundekring Stampersgat uit Stampersgat.
- Gemeente Halderberge**, ongedateerd. *Hartelijk Halderberge*, brochure.
- Gemeente Oud en Nieuw Gastel/Adviesbureau Cuijpers**, 1992. Toelichting bestemmingsplan De Stoof.
- Levelt, H.**, 1931. *Oudenbosch. Verleden en heden. Voorafgegaan door een beknopte geschiedenis der St. Bernaarts-abdij bij Antwerpen.* Zundert.
- Monumentenhuis Brabant**, 2009. *Inspirerend verleden. Beleidsnota cultureel erfgoed Halderberge.* Geertruidenberg.
- Moonen, B.J.**, 2011, *Ons ongeschreven verleden.* Beleidsnota archeologie Gemeente Halderberge. RAAP Archeologisch Adviesbureau, RAAP rapport 2180, Weesp.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Oudenbosch,* 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Hoeven,* 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant**, 1990. *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Oud en Nieuw Gastel,* 's-Hertogenbosch.



## KAARTEN EN OVERIGE BRONNEN

- ANWB**, 2005. *Topografische Atlas*. Schaal 1:25.000. Den Haag.
- Belvedere**, 2009. Samenvatting Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA (Maatschappelijke Kosten-Baten Analyse). Adviesbureau Witteveen + Bos i.o.v. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Nieuwland Uitgeverij**, 2006/2006. *Grote Historische topografische Atlas Noord-Brabant 1894-1914*, schaal 1:25.000. Tilburg.
- Nieuwland Uitgeverij**, 2008. *Historische topografische Atlas Noord-Brabant 1836 – ± 1843*. Schaal 1:25.000. Tilburg.
- Renes, H.**, 2011. *Erfgoed in interessante tijden*. Rede (in verkorte vorm) uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Robas Producties/Topografische Dienst**, 2005. *Foto-Atlas Noord-Brabant*. Den IJp/Emmen.
- Stichting Menno van Coehoorn**. 2007. *Vestinglandschappen in Nederland. Vestingwerken en Linies*. Toeristische kaart schaal 1:200.000. Buijten & Schipperheijn b.v., Amsterdam.
- Topografische Dienst**, 1997. *Compact Provincie Atlas 1:50.000 Noord-Brabant*. Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen.
- Topografische Militaire Kaart**, 1870.
- Uitgeverij 12 Provinciën**, 2005. *Luchtfoto-Atlas Noord-Brabant (west)*. Loodrechtluchtfoto's schaal 1:14.000. Landsmeer.
- Uitgeverij 12 Provinciën**, 2003. *Historische Topografische Kaarten Noord-Brabant*. Bladen van de Chromo-topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Schaal 1:25.000, 1898-1926. Landsmeer.

## GERAADPLEEGDE WEBSITES

Website **Actueel Hoogtebestand Nederland**: [www.ahn.nl](http://www.ahn.nl)

Website **Cultuurhistorische Waardenkaart provincie Noord-Brabant**:

<http://chw.brabant.nl/chw/>

Website **Database van Verdwenen Molens in Nederland**: [www.molendatabase.org](http://www.molendatabase.org)

Website **Bing Maps**: [www.bingmaps.nl](http://www.bingmaps.nl)

Website **Karel Leenders**: <http://users.bart.nl/~leenders/wbd/txt/oudeschelde.html>

Website **Regionaal Archief West-Brabant**: <http://www.regionaalarchiefwestbrabant.nl>

<http://www.watwaswaar.nl>

Brabants Historisch Centrum: <http://www.bhic.nl>

Het Nationaal Archief: [www.nationaalarchief.nl](http://www.nationaalarchief.nl)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: [www.rce.nl](http://www.rce.nl)

<http://www.forten-brabant.nl>

Brabant-Collectie bibliotheek van de Universiteit Tilburg:

[www.tilburguniversity.edu/nl/brabantcollectie](http://www.tilburguniversity.edu/nl/brabantcollectie)

[www.reliwiki.nl](http://www.reliwiki.nl)

[www.wikipedia.nl](http://www.wikipedia.nl)

[www.Kich.nl](http://www.Kich.nl)

[www.Bomenstichting.nl](http://www.Bomenstichting.nl)

[www.cubra.nl](http://www.cubra.nl)

[www.molendatabase.nl](http://www.molendatabase.nl)

[www.debrabantseboerderij.nl](http://www.debrabantseboerderij.nl)

Foto's: Croonen Adviseurs en Monumentenhuis Brabant (tenzij anders vermeld)

# BIJLAGE I: Waarderingscriteria gebouwd erfgoed volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

## I **Cultuurhistorische waarden**

Belang van het object/complex

1. als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling.
3. wegens (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. wegens bijzondere herinneringswaarde.

## II **Architectuur- en kunsthistorische waarden**

Bijzonder belang van het object/complex

1. voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. voor het oeuvre van een bouwmeester, architect, ingenieur of kunstenaar.
3. wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

## III **Situationele en ensemblewaarden**

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
- 2a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
- 2b. Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
- 3a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
- 3b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/inrichting voorzieningen.

## IV **Gaafheid en herkenbaarheid**

Belang van het object/complex:

1. wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;
2. wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;

5. wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d);
6. in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V **Zeldzaamheid**

(Uitzonderlijk) belang van het object/complex wegens:

1. absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I tot en met III genoemde kwaliteiten.



## BIJLAGE II: Rijksmonumenten in de gemeente Halderberge

<b>Dorp</b>	<b>Straat</b>	<b>Soort Monument</b>	<b>Monumentnummer(s)</b>
Bosschenhoofd	Pastoor van Breugelstraat 138	Spoorwegstation	521546
Bosschenhoofd	Margrietstraat 1	Woonhuis N.S-station	521547
Hoeven	Bovenstraat ongen.	Pomp	22201
Hoeven	Goudbloemsedijk 3	Woonhuis	22202
Hoeven	Hofstraat 8 (Bovenhof)	Toegangshek, kapel, seminarie, elektriciteitscentrale	521543, 521544 525963, 525965
Hoeven	St. Janstraat 20	Pastorie	526443
Hoeven	St. Janstraat 40	R.K. Kerk	521566
Hoeven	Sprangweg 11	Boerderij	15413
Hoeven	Sprangweg 42	Molen	15382
Hoeven	Poldersdijk 4	Molen	521567
Oudenbosch	Aloysiushof 2	Schoolgebouw Internaat Saint Louis	521531
Oudenbosch	Complex Bernaertsstraat	Gedenkteken	521537
Oudenbosch	Complex Bernaertsstraat	Grafmonument	521538
Oudenbosch	Complex Bernaertsstraat	Kapel	525966
Oudenbosch	Complex Bernaertsstraat	Grafmonument	525967
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat 2	Winkel	521561
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat 6	Woonhuis en koetshuis	521540, 521541
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat 10	Herenhuis	31932
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat 17	Woonhuis	521562
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat 20	Woonhuis	521563
Oudenbosch	Fenkelstraat 25	Woonhuis	521554
Oudenbosch	Fenkelstraat 26	pastorie N.H. kerk	31933
Oudenbosch	Fenkelstraat 27	Winkel-woonhuis	521555
Oudenbosch	Prof. van Ginnekenstraat 9	Woonhuis	521556
Oudenbosch	Kade 15	Woonhuis	31934
Oudenbosch	Kade 18	Woonhuis	521557
Oudenbosch	Kade 25	Woonhuis	31935
Oudenbosch	Markt 31	Raadhuis	31936
Oudenbosch	bij Markt 32 (complex)	Internaat Saint Louis: kapel, voorbouw	31937 521530
Oudenbosch	Markt 34 (complex)	Internaat Saint Louis: Vincentius- en Mariabouw	526129
Oudenbosch	bij Markt 34 (complex)	Aula	521532
Oudenbosch	Bij Markt 34 (complex)	Kloosterbegraafplaats	526131
Oudenbosch	Markt 42	Postkantoor	521558
Oudenbosch	Markt 57	R.K. Basiliek	31938
Oudenbosch	Markt 68 (kloostercomplex)	Herenhuis	31939
Oudenbosch	Markt 68 (Kloostercomplex)	Klooster	521534
Oudenbosch	Markt 68 (kloostercomplex)	Lourdesgrot	521535
Oudenbosch	Markt 68 (kloostercomplex)	Bakkerij	525980
Oudenbosch	Markt 84	Woonhuis	521559
Oudenbosch	Rivièrelaan 1	Woonhuis	521560
Oudenbosch	Stationsstraat 9	Stationsgebouw	521564
Oud Gastel	St. Antoinedijk 13 (complex)	Suikerfabriek	521527, 521528, 525979
Oud Gastel	Dorpsstraat ong. (bij markt)	Gedenkteken Goede herder	521548
Oud Gastel	Dorpsstraat 9	Woonhuis	31940
Oud Gastel	Dorpsstraat 13	N.H. Kerk	31941
Oud Gastel	Dorpsstraat 42 (complex)	herenhuis, dienstwoning en schuur	521524, 521525
Oud Gastel	Dorpsstraat 42 (complex)	Tuinmanswoning	525968
Oud Gastel	Gastelsedijk Zuid 8	Woonhuis	31942
Oud Gastel	Heinsbergsestraat 1	Boerderij	31943
Oud Gastel	Kerkstraat 3	Kerktoeren	31944
Oud Gastel	Kerkstraat 3	R.K. Kerk	521551
Oud Gastel	Kerkstraat 6	Herenhuis	521550

Oud Gastel	Kerkstraat 67	Woonhuis	521552
Oud Gastel	Parallelweg Zuid	Begraafplaats	521553
Oud Gastel	Roosendaalsebaan 86	Boerderij	31945
Oud Gastel	Strijpdreef 6	Boerderij	506261
Stampersgat	Dennis Leestraat 25 (complex)	R.K. kerk	521521
Stampersgat	Dennis leestraat 25 (complex)	Poorten	521522

## Bijlage III: Gemeentelijke monumenten in de gemeente Halderberge

<b>Dorp</b>	<b>Straat</b>		<b>Soort monument</b>
Bosschenhoofd	Bosschenhoofdsestraat	18	Boerderij
Bosschenhoofd	Past. Van Breugelstraat	49	Pastorie
Bosschenhoofd	Past. Van Breugelstraat	51	Kerk
Bosschenhoofd	Past. Van Breugelstraat	78	Woonhuis
Bosschenhoofd	Past. Van Breugelstraat / Majellahof	55	Retraitehuis
Hoeven	Bovenstraat	8	Woonhuis
Hoeven	Bovenstraat	69	Boerderij
Hoeven	Brede Balrouw	42	Boerderij
Hoeven	Gors	39	Boerderij
Hoeven	Langeweg	3	Boerderij
Hoeven	Palingstraat	2	Boerderij
Hoeven	Palingstraat	6	Boerderij
Hoeven	Palingstraat	7	Boerderij
Hoeven	Palingstraat	9	Boerderij
Hoeven	St. Bernardusstraat	12	Woonhuis
Hoeven	St. Bernardusstraat	14	Woonhuis
Hoeven	St. Bernardusstraat	20	Woonhuis
Hoeven	St. Bernardusstraat	21	Woonhuis
Hoeven	St. Bernardusstraat	32	Woonhuis
Hoeven	St. Bernardusstraat	42	Woonhuis
Hoeven	St. Janstraat	30	Woonhuis
Hoeven	St. Janstraat	38	Pastorie
Hoeven	St. Janstraat	55	Woonhuis
Hoeven	St. Janstraat	57	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	12	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	24	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	28	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	30	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	32	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	34	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	55	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	57	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	61	Woonhuis
Oudenbosch	Bosschendijk	63	Woonhuis
Oudenbosch	Doelpad	13	Woonhuis
Oudenbosch	Fenkelstraat	14	Woonhuis
Oudenbosch	Fenkelstraat	24	Kerk
Oudenbosch	Galgestraat	3	Boerderij
Oudenbosch	Galgestraat	8	Boerderij
Oudenbosch	Kaaistraat	2	Woonhuis/horeca
Oudenbosch	Kaaistraat	6	Woonhuis
Oudenbosch	Kaaistraat	42	Woonhuis/kantoor c.a.

			gasfabriek
Oudenbosch	Kade	6	Woonhuis
Oudenbosch	Kade	11	Woonhuis
Oudenbosch	Kade	19	Woonhuis
Oudenbosch	Kade	ong.	Kademuur
Oudenbosch	Kapelstraat	4	Boerderij (incl..schuur)
Oudenbosch	Kapelstraat	5	Boerderij
Oudenbosch	Langeweg	7	Boerderij
Oudenbosch	Markt	29	Woonhuis
Oudenbosch	Markt	35	Hotel
Oudenbosch	Markt	45	Rectoraat
Oudenbosch	Markt	48	Woonhuis (schoolmeesterswoning)
Oudenbosch	Markt	61	Klooster
Oudenbosch	Markt	30a	School
Oudenbosch	Nattestraat	10	Boerderij
Oudenbosch	Pagnevaartweg	8	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	10	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	12	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	14	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	16	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	18	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	20	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	22	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	24	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	26	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	28	Woonhuis
Oudenbosch	Pagnevaartweg	30	Woonhuis
Oudenbosch	Past. Hellemonsstraat	4	School/woning
Oudenbosch	Past. Hellemonsstraat	13	Woonhuis
Oudenbosch	Polderstraat	16	Winkel/woonhuis
Oudenbosch	Polderstraat	20	Winkel/woonhuis
Oudenbosch	Polderstraat	22	Woonhuis
Oudenbosch	Polderstraat	28	Woonhuis
Oudenbosch	Prof. Van Ginnekenstraat	1	Herenhuis
Oudenbosch	Prof. Van Ginnekenstraat	8	Winkel/woonhuis
Oudenbosch	Prof. Van Ginnekenstraat	13	Winkel/woonhuis
Oudenbosch	Prof. Van Ginnekenstraat	15	Woonhuis
Oudenbosch	Ringstraat	5	Onderdeel St. Louis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	5	Winkel/woonhuis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	7	Winkel/woonhuis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	13	Woonhuis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	18	Woonhuis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	19	Woonhuis



Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	25	Woonhuis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	27	Woonhuis/wijnhandel
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	32	Woonhuis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	34	Woonhuis
Oudenbosch	St. Bernaertsstraat	42	IJsfabriek
Oudenbosch	St. Elisbethstraat	16	Woonhuis
Oudenbosch	West Vaardeke	60	Brouwerij
Oudenbosch	Zandeweg	1	Woonhuis
Oudenbosch	Zandeweg	4	Woonhuis
Oudenbosch	Zandeweg		Begraafplaats
Oud Gastel	Bremswegje	12	Boerderij
Oud Gastel	Broekestraatje	3	Boerderij
Oud Gastel	Dorpsstraat	2	Postkantoor
Oud Gastel	Dorpsstraat	4	Postkantoor
Oud Gastel	Dorpsstraat	6	Herenhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	11	Woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	18	Winkel/woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	21	Woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	23	Woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	39	Woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	45	Woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	63	Winkel/woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	70	Woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	85	Herenhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	87	Herenhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	95	Woonhuis
Oud Gastel	Dorpsstraat	97	Woonhuis
Oud Gastel	Dulderstraat	41	Boerderij
Oud Gastel	Gastelsedijk Zuid	7	Boerderij
Oud Gastel	Gastelsedijk Zuid	12	Boerderij
Oud Gastel	Gastelsedijk Zuid	1	Boerderij (incl. schuur)
Oud Gastel	Jagersweg Zuid	5	Boerderij
Oud Gastel	Kerkstraat	1	Woonhuis
Oud Gastel	Kerkstraat	5	Klooster
Oud Gastel	Kerkstraat	7	Woonhuis
Oud Gastel	Kerkstraat	11	Parochiehuis
Oud Gastel	Kerkstraat	13	Parochiehuis
Oud Gastel	Kerkstraat	25	Woonhuis
Oud Gastel	Kerkstraat	27	Woonhuis
Oud Gastel	Kerkstraat	3a	Klooster
Oud Gastel	Koelestraat	28	Woonhuis
Oud Gastel	Korte Dreef	ong.	Begraafplaats
Oud Gastel	Lange Dreef	2	Boerderij
Oud Gastel	Langenbergsestraat	11	Boerderij
Oud Gastel	Langenbergsestraat	17	Schuur

Oud Gastel	Meirstraat	26	schuur
Oud Gastel	Meirstraat	41	Boerderij
Oud Gastel	Middenstraat	3	Boerderij
Oud Gastel	Oude Steenstraat	7	Boerderij
Oud Gastel	Oudendijk	38	Boerderij
Oud Gastel	Oudendijk	40	Boerderij
Oud Gastel	Oudendijk	73	Boerderij
Oud Gastel	Provincialeweg		Brug
Oud Gastel	Rijpersweg	79	Schuur
Oud Gastel	Veerkenweg	1	Woonhuis
Oud Gastel	Veerkenweg	2	Pastorie
Oud Gastel	Veerkenweg	28	Woonhuis
Oud Gastel	Veerkenweg	30	Boerderij
Oud Gastel	Veerkenweg	13a	Kapel
Oud Gastel	Vierschaarstraat	7	Boerderij
Oud Gastel	Vierschaarstraat	30	Boerderij
Stampersgat	Brugstraat	4	Pastorie
Stampersgat	Brugstraat	7	Watertoren
Stampersgat	Dennis Leestraat	73	Dijkhuis
Stampersgat	Dennis Leestraat	75	Dijkhuis
Stampersgat	Dennis Leestraat	ong.	Begraafplaats
Stampersgat	Gastelsedijk West	1	Boerderij
Stampersgat	Gastelsedijk West	13	Vm. Postkantoor
Stampersgat	Havenstraat	23	Klooster
Stampersgat	Parallelweg Noord	10	Boerderij

## Bijlage IV: Overige historische bouwkunst in de gemeente Halderberge

### **Oudenbosch**

Albanoweg ong. (buitenverblijf St. Louis Sportcentrum)

St. Annastraat 6

St. Annastraat 28

St. Annastraat 34

St. Annastraat 3-5

St. Bernaertstraat 14

St. Bernaertstraat 26-28

St. Bernaertstraat 30

St. Bernaertstraat 40

St. Bernaertstraat 1

St. Bernaertstraat 3

St. Bernaertstraat 9-11

St. Bernaertstraat 31

Bosschendijk 4

Bosschendijk 22

Bosschendijk 36

Bosschendijk 104

Bosschendijk 160

Bosschendijk 17-19

Bosschendijk 29-39 (huizenblok)

Bosschendijk 41

Bosschendijk 43

Bosschendijk 45

Bosschendijk 47-51

Bosschendijk 53

Brouwerijstraat 13

Doelpad 15

Doelpad 17

Doelpad 27

St. Elisabethstraat 1

Fenkelstraat 36-38

Fenkelstraat 3

Fenkelstraat 7

Fenkelstraat 15-17

Fenkelstraat 21-21a

Fenkelstraat 23

Fenkelstraat 33

Galgestraat 8

Professor van Ginnekenstraat 2-4

Professor van Ginnekenstraat 22-24

Professor van Ginnekenstraat 28

Professor van Ginnekenstraat 32

Professor van Ginnekenstraat 34

Professor van Ginnekenstraat 5

Professor van Ginnekenstraat 21

Professor van Ginnekenstraat 25

Professor van Ginnekenstraat 35

Groene Woud 58

Pastoor Hellemonsstraat 1-3  
Pastoor Hellemonsstraat 5-9  
Pastoor Hellemonsstraat 11  
Industrieweg ong. (Mariakapel)  
Kaaistraat 22-24  
Kaaistraat 34-36  
Kaaistraat 3-5  
Kaaistraat 9  
Kaaistraat 21  
Kade 20  
Kade 21  
Kade 23  
Lange Weg 4  
Lange Weg 5  
Lollestraat 50  
Lollestraat 27  
Maasstraat 1  
Markt 8  
Markt 10-12  
Markt 14-16  
Markt 18  
Markt 24  
Markt 30  
Markt 36-40  
Markt 50  
Markt 52  
Markt 70  
Markt 72-74  
Markt 1  
Markt 3  
Markt 11-13  
Markt 15-15a  
Markt 21-23  
Markt 25  
Markt 33  
Markt 37  
Markt 43  
Molenstraat 8-10  
Molenstraat 12  
Molenstraat 14-16  
Molenstraat 54  
Molenstraat 62-66  
Molenstraat 70  
Molenstraat 78  
Molenstraat 25  
Oost Vaardeke 2-4  
Oudlandweg ong. (wegkruis)  
Oudlandweg 23  
Pagnevaartweg 56  
Polderstraat 1  
Polderstraat 23

Ringstraat 7  
Rivièrelaan 10-34 (woonblok)  
Rivièrelaan ong. (St. Ursula Jachthuis en villa)  
Rivièrelaan ong. (St. Ursula kapel)  
Stationsstraat 1  
Stationsstraat 3  
Stationsstraat 5  
Stoofstraat 10  
Stoofstraat 9-11  
Stoofstraat 15  
Stoofstraat 17  
Turfhoofd 1-3  
Vaartweg ong. (veldkapel)  
Vaartweg 2  
Zandeweg 6  
Zandeweg 10  
Zandeweg 11;17;21 (woonhuizen)  
Zandeweg 29

### **Hoeven**

St. Bernardusstraat 16-18  
St. Bernardusstraat 34  
St. Bernardusstraat 5  
Bovenstraat ong. (waterpomp)  
Bovenstraat 4-6  
Past.van Breugelstraat 45  
Gors 62  
Goudbloemsedijk 7  
St Janstraat 10  
St Janstraat 12  
St Janstraat 36  
St Janstraat 38  
St Janstraat 46  
St Janstraat 48  
St Janstraat 3  
St Janstraat 7  
St. Janstraat 27  
St Janstraat 11  
St Janstraat 49  
Langeweg 6  
Langeweg 7  
Moleneindstraat 58  
Moleneindstraat 33  
Poldersdijk 3  
Sprangweg 24  
Wolverschans 2

### **Oud en Nieuw Gastel**

Bredestraat 4  
Bremswegje 12  
Brugstraat 1



Brugstraat 3-5  
Dennis Leestraat 3  
Dennis Leestraat 15  
Dennis Leestraat 18  
Dennis Leestraat 23  
Dennis Leestraat 24  
Dennis Leestraat ong. (kerkhof)  
Dennis Leestraat 34  
Dennis Leestraat 53  
Dorpsstraat 5  
Dorpsstraat 14  
Dorpsstraat 20  
Dorpsstraat 22  
Dorpsstraat 28-30  
Dorpsstraat 49  
Dorpsstraat 50  
Dorpsstraat 51  
Dorpsstraat 56  
Dorpsstraat 57  
Dorpsstraat 59  
Dorpsstraat 60  
Dorpsstraat 61  
Dorpsstraat 62  
Dorpsstraat 66  
Dorpsstraat 83  
Dulderstraat 37  
Dulderstraat 39  
Gastelsedijk- zuid 3  
Gastelsedijk- zuid 14  
J.F. Vlekkeplein 1  
J.F. Vlekkeplein 6  
J.F. Vlekkeplein 8  
J.F. Vlekkeplein 16  
J.F. Vlekkeplein 22  
Kerkstraat 2  
Kerkstraat 9  
Kerkstraat 16  
Kerkstraat 18-20  
Kerkstraat 29  
Kerkstraat 30  
Kerkstraat 34  
Kerkstraat 39  
Kerkstraat 42  
Kerkstraat 47  
Kerkstraat 62a  
Kerkstraat 72  
Koelstraat 21  
Koelestraat 23-25-27  
Koelestraat 29  
Koelestraat 32-34  
Kuivezand5

Kuivezand 7  
Kuivezand 9  
Markt 3  
Markt 11  
Markt ong  
Meirstraat 50  
Mgr. Meeuwissenstraat 2  
Neerstraat 35  
Opperstraat 2  
Oudendijk 58  
Oudendijk 65  
Oudendijk 67  
Oude Steenstraat 3  
Oude Steenstraat 36A  
Parallelweg Noord 10  
Parallelweg Zuid ong  
Parallelweg Zuid 7  
Pietseweg 4  
Pietseweg 21  
Provinciale weg ong.  
Rolleweg 17  
Rolleweg 33  
Roosendaalsebaan 2  
Roosendaalsebaan 29  
Roosendaalsebaan 70  
Rijpersweg 7  
Rijpersweg 11  
Rijpersweg 14  
Rijpersweg 21  
Rijpersweg 22  
Rijpersweg 33  
Rijpersweg 37  
Rijpersweg 44  
Rijpersweg 59  
Rijpersweg 69  
Rijpersweg 71  
Rijpersweg 75  
Rijpersweg 77  
Rijpersweg 108  
Stoofstraat 38  
Veerkensweg 2  
Veerkensweg 7  
Veerkensweg 9  
Veerkensweg 117  
Veerkensweg 119  
Vierschaarstraat 7  
Vossestraat 4  
Wilhelminastraat 1 t/m 9